

ՅՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

Ապրիլի 1886

ՆԱԶԵԼԱՇՈՒՐ

ՏԻԿԻՆ ՆԱՐԴԻԿ Ն. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ԴՈՒՍՏՐ ՎՍԵՍԱՇՈՒՐ ՍԵՊՈՒՂ ԷՖԵՆՏԻ ՍԱՔՍՈՒՏ

Ի դարձին իւր ուղեւորութենէն յերոսալ

Կ'ընծայէ գեղեցիկ ժամացոյց մ'ոսկեայ

Առ Տնօրէն-Խմբագրապետն Երկրագունձ Հանդիսին,

Ի գոհունակութիւն այն ուղղութեան,

Ձոր Գրասէրն՝ իւր ազգական՝

Գուսայ Ասիական Ընկերութեան ամսաթերթին:

Այս երկրորդ նուէրն է, զոր՝ իբրեւ Տնօրէն-Խմբագրապետ Երկրագունձի՝ կ'ընդունիմ անհուն շնորհակալութեամբ, յայտարարելով թէ ես աւանդապահն եմ միայն այն ոսկի գրչին եւ ոսկի ժամացոյցին՝ զորս ինձ ձօնեցին մեծանձնաբար Տիկին Ներսէսեան եւ Տօկոս Փէշիմալնեան: Այդ նուէրք — եւ այնք որք լինին Երկրագունձի Խմբագրապետին — այժի յանձնուին Ասիական Ընկերութեան Թանգարանին, երբ ոչ եւս ըլլամ Երկրագունձի մէջ, կամ մանաւանդ երբ ոչ եւս ըլլամ Երկրագունձի վրայ:

ԵՂԻԱ ՏԼԻՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆՆ

ԵՒ

ՀԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆ

Բ.

ԸՆԹԵՐՑՈՂ ՄԸ. — Գիր ունիք եղեր. առ եղա՞մ մի, ար-
գելք պիտի բլլամ:

ԽՄԲԱԳԻՐՆ. — Երբեք: Գիրս ստիպողական չէ. վաղն ալ
կրնամ գրել: Եւ ես ձեզ հետ խօսակցութիւնը գրականու-
թեան չափ կարեւոր եւ անորոշելի կը համարիմ, անցեալ ան-
գամ ալ ըսի արդէն:

Ը. — Ատիկայ լոկ ձեր ազնուութիւնն է. գրագէտ մար-
դը՝ ինծի պէս տխմարին հետ տեսնուելէն ի՞նչ օգուտ կը քաղէ:

Խ. — Անկեղծօրէն, ես շատ օգուտ կը քաղեմ միշտ այն
ուշիմ ու պարկեշտ անձերէն, որոնք թէեւ ուսմանը առած
չեն, այլ իրենց գիտօղութիւններով, իրենց խորհրդածութիւն-
ներով, իրենց փորձառութեամբ շատ ուսումնականներէ աւել-
լի կ'արժեն: Ինչպէս որ կեանքի պահպաններ կան, ձեզ նման
անձերն ալ կրնանք կեանքի մասեաններ անուանել: Տալուած
գրքերէ աւելի ձենէ եւ ձեր նմաններէն կրնամ ես բան
սորվիլ կեանքի վրայ, ազգային կեանքի, ընկերական կեան-
քի վրայ: Շոգեհաւին մէջ մեկզկին չեմ նստիր, թէ՛ պիտե՞ս
չը ներելուն համար եւ թէ՛ մեկզկին մէջ բլլալիք խօսակցու-
թիւնները լրագրաց մէջ հրատարակուած յօդուածոց կրկնու-
թիւնն բլլալուն համար: Իֆրանիի տոմսակ կ'առնեմ, կ'երթամ
Ժողովրդական մարդոց մօտ կը նստիմ եւ իրենց խօսակցու-
թիւններուն ականջ կը դնեմ: Մերթ այնպիսի բաներ կ'ու-
սանիմ եւ այնպիսի գիտօղութիւններ կը լսեմ, որք գրքերու
մէջ չը կան եւ մեկզկին մէջ չեն յայտնուիր: Սրճարան եր-
թալու սովորութիւն չունենալուս՝ մէկ բանի մը համար կը
ցաւիմ...

Ը. — Հասկաց. ես ալ ադ սովորութիւնը չունիմ. բայց
գործիս բերմունքէն՝ Պօլիս շատ սրճարան երթալու կը ստիպ-

ուխմ՝ մարդու սպասելու համար. հոն, սրճարաններուն անկիւնը հին մարդիկներ կան, որոնք երբոր իրարու գան, կը սկըսին իրենց ժամանակին, հին ժամանակին վրայ խօսիլ: Բայց թէ որ դուք սրճարան կամ հասարակ տեղեր երթաք, ո՞վ կը մեղադրէ. ամենքը գիտեն ինչ նպատակի համար երթալիդ: Հրամանքնիդ կարծեմ ծուխ ալ չէք քաշեր, օդի ալ չէք դուրս ծածեր. ես դրագէտներէ լսած եմ որ, մարդ՝ չի ճնկած՝ բան մը չի կրնար գրել, ու՝ չի ծխած՝ չի կրնար մոմտալ. . .

Խ. — Այո՛, ո՛չ կը ծխեմ ոչ կը ճնկեմ (աղէկ ըսիք այդ բառը): Սակայն. . . կը հաւատամք, ատեն ատեն պէտք կը դգամ գինովնալու. . .

Ը. — Մի, գիտեմ, ատեն ատեն ես ալ ադ պէտքը կը դգամ. . . : Կը նայիս, մարդոց ձեռքը գործուած աղէտքներ՝ կը վրդովեն ընտանեաց, կը վրդովեն ժողովրդոց անդորրութիւնը, քաղաքակրթութեան ընթացքը կը խախտեն, եւ յուսահատութեամբ կը լեցնեն հոգիները: Մեր աղէին համար մասնաւորապէս, կը նայիս մեր նուիրական իրաւունքները մեր ձեռքովը կը յանձնենք օտարին. կը նայիս, անորժան մարդիկ գործի գլուխ կ'անցնին. կը նայիս, ժողովներ կը կազմեն՝ գիտնալով որ ադ ժողովները սլայմանաւ մը մինակ կրնան դործ տեսնալ, այն է դրամով: Դրամն որ ըսես, կը մտնենք. կը նայիս, հարիւր ոսկի ծախք են ըրեր, մէկուն չողենաւով գիմաւորութեան են դացեր. կը նայիս՝ այսքան ոսկի ծախք է ըրեր այսինչ ընկերութիւնը կամ այսինչ գործը՝ խնջոյք է տուեր. կը նայիս, ոսկիներ կը խարճեն երբոր երեւելի մարդ մը կը մեռնի — աս փունջ է, աս պսակ է, փարան կ'երթայ. կը նայիս թատրոններ, պարտականութիւններ, լսարաններ կուտանք, վիճակահանութիւններ կ'ընենք. արդիւնքը. աղայոց էվէլ կարդալ պիտի սորվեցնենք. . .

Խ. — Այո՛, նպատակն այդ է, բայց ո՛չ արդիւնքն: Նախ՝ որպէս իրաւամբ գիտօգտութիւն կ'ընէք՝ յոռի է այդ դրութիւնն, արտաքոյ կարգի միջոցներն իբրեւ սովորական հասոյթի միջոց դործածելն: Անգամ մը, կը յիշեմ, գալոցէն նոր ելած էի. բարեպտտեհ առիթով մը ձեռքս անցած էր Ժօզէֆ Կառնիէի Բաղախիան Տնտեսութիւնն, որ տակաւին

թարգմանուած չէր. դռնձ մը գտած ըլլալու չափ երջանիկ էի՝ գտած ըլլալու համար այդ գիրքն: Արդ, դպրոցին մէջ ինքնիրենս կարդալով ժողէֆ Կառնիէն (1), տաքորուած էի այդ տնտեսագիտական առողջ սկզբունքներով. եւ օր մը, Ագապեան վարժարանն այցելելով, հոն հիմնադրին՝ Կարապետ Փանոսեան էֆէնտի՝ դիւտօղութիւն ըրի թէ տնտեսական սկզբանց համաձայն չէր հանդանակութեամբ կամ նպաստիւք դպրոց պահելն: Անուանի հրապարակագիրն ինձ հետ վիճաբանեցաւ. բայց Ագապեան վարժարան վաւուրեցաւ, որպէս ապագուշակութեան համեմատ վերածուեցաւ Մաւիս չաբաթաթերթի գիրքն, որպէս սիրտի վերածուին կամ սիրտի խափանին Արեւելք եւ Գիսական Շարժում, ըստ որում այս հրատարակութիւնք կը կատարուին տնտեսական սկզբանց հակառակ: Այդ տնտեսական կենսաւէտ սկզբանց յարելու հնք ամեն բանի համար, ամեն ձեռնարկութեան մէջ: Տունի, ընտանիքի տէր ենք, պէտք է որ հաւատարակուենք մեր երեւմուտքն. հաստատութիւն մը սիրտի հիմքենք, պէտք է որ նախ հասոյթներն ապահովենք եւ ապա ձեռնարկենք գործի. ապա թէ ոչ կը տագնապինք, բեռ կ'ըլլանք հասարակութեան վրայ, եւ գործնապէս կը մաքաւինք տնտեսագիտական գաղափարաց դէմ՝ զորս պարտէինք ամենայն եւսանդեամբ ընդունիլ եւ քաջալերել: Պէտք է վարժարանաց մէջ տնտեսական դաստիարակութիւն տալ մանկութեան, պէտք է լսարանաց եւ օրագրաց միջոցաւ տնտեսական դաստիարակութիւն տալ ժողովրդեան: Ընդհակառակն, ընդհանրապէս մեր վարժարանաց Հոգաբարձուք, մեր հրապարակագիրք, մեր գրէթէ բոլոր պաշտօնական մարմինք՝ խորին տգիտութեամբ մը կը փայլին Տնտեսագիտութեան համար:

Ը. — Խօսքերնիդ կը կտրեմ. բայց օրագրաց մէջ կարգացածներէս կը հասկնամ որ՝ Եւրոպա ալ տնտեսագիտութեան գործնականին մէջ շատ պակաս է. կառավարութիւնները՝ որոնց անդամները Համալսարանէ ելած ու հարկաւ տնտեսագիտութիւն սորված մարդիկ են՝ աւելորդ ծախ-

(1) Քաղաքական Տնտեսութեան ուսումն Նուպար-Շահնագարեան Վարժարանին մէջ մալս զսած չէր դեռ, երբ հոն ուսանող էի:

քեր կը բանան կոր, չեն կրնար կոր երկու ծայրը մէկ բերել:

Խ. — Չեմ ըսեր ատոր հակառակն. այլ պէտք է խորհիլ որ այդ եւրոպացիք հազար առաւելութիւններ ունին մեր վրայ: Իրենց գիտութեամբ, իրենց արուեստով, իրենց գրամագըլ-խով եւ այն մաքսական դիւրութիւններով զորս եւրոպիոյ կ'ընծայենք, եւրոպա դեռ այսօր մեր արտադրիչն է. ինք կը մատակարարէ մեծաւ մասամբ եւ դեռ երկար ժամանակ պիտի մատակարարէ մեր ուտեստն ու մեր զգեստն, մեր պէտքի ու զարդի նիւթերն: Սպառող ենք մենք, արտադրողն է եւրոպացին: Ուստի մենք հարկւր ու բիւր անգամ պարտինք խնայօղ, տնտեսօղ ըլլալ: Պէտք է ընենք միայն ինչ որ անհրաժեշտ է. պէտք ուսանինք եւ ուսուցանենք նախ ինչ որ անհրաժեշտ է: Մենք զանց կ'ընենք յաճախ անհրաժեշտն, եւ կ'ընենք ինչ որ աւելորդ է, ինչ որ անհամեմատ է մեր պայմանին...

Ը. — Շատ իրաւ է: Մեր քովի տունին տղան Միոնին հազուստ շինել կուտայ. Բայց մայրը ճերմակեղէնները փռած տանն կը տեսնենք որ վարաիկ չապիկ հազար կարկտուք ունին... կը խնդաք. աչքովս տեսածս կ'ըսեմ կոր:

Խ. — Այսպէս մեր վարժարանաց ուսումնաւարտ մը՝ որ ընդհանրապէս վաճառական կ'ըլլայ՝ կենդանի լեզու մը կատարելապէս ուղիղ խօսիլ ու գրել չը գիտէ, եւ գիտէ թէ հին լեզուներէն այս ինչ լեզուն՝ լեզուացոր ճիւղին կը վերաբերի՝ այս ինչ լեզուաբանին համեմատ, եւ որ ճիւղին՝ այն ինչ լեզուաբանին համեմատ՝ իւրաքանչիւր լեզուաբանին կարծիքներն ալ թերեւս գոց գիտէ: Կարգացիք Հայրենիքի մէջ Եէնի-Գարուի Հոգաբարձութեան Ատենայետ եւ Պէրպէրեան վարժարանի նախկին աշակերտ Սրամեան Յովհաննէս էֆէնտի Տեղեկագիրն. ես՝ եթէ լաւ կը յիշեմ՝ տակաւին առաջին անգամ կը կարդամ Տեղակագիր մը, յորում Հոգաբարձուն անկեղծ ու բանաւոր լեզու մը կը խօսի: Սրամեան էֆէնտի կը խոստովանի թէ Եէնի-Գարուի դպրոցին մէջ շատ ուրիշն չը կայ, փոխան ուրիշ Հոգաբարձուաց նման համբերու գիտութիւններ ու լեզուներ որք ընդհատ անկանոն անոճ անարգիւն կերպիւ կ'աւանդուին՝ սպառելով դպրոցին հասոյթ-

ներն եւ արտաքոյ կարգի հասոյթներ գոյացնելու հարկին մէջ դնելով Հոգաբարձութիւններն : Արամեան էֆէնտի Եէնի Գարուի վարժարանին աշակերտներն իբրեւ Համալսարանականներ կամ իբրեւ վաճառականներ չը ներկայացներ, որպէս սովոր են ընել ընդհանրապէս ուրիշ Հոգաբարձութիւնք՝ խաբելով զանձինս եւ զծնօրս : Այդ Տեղեկագիրն, ուր կրթական խնդրոյն վրայ ըսուած է գրէթէ ինչ որ կրնայ ըսուիլ, արժանի էր որ խոշոր տառերով առանձին ապագրուէր ու բաշխուէր Հոգաբարձութեանց, ծնողաց եւ ուսուցչաց : Տնտեսութիւն ժամանակի, տնտեսութիւն գրամի, այս ըլլալ պարտի մեր սկզբունքն ամեն անհատական թէ հանրական գործոց մէջ : Տնտեսագիտութիւն, այս է սուղին դասն որ պարտի աւանդուիլ մեր մանկաւոյն՝ մայրենի լեզուին, ազգային պատմութեան ու կրօնին ուսման հետ մեր նախակրթարանաց մէջ. թուաբանութեան չորս նախնական գործողութեանց առաջնոյն հետ կրնայ սխիլ Տնտեսագիտութեան գործնական ուսումն. Յարեղուն եւ սնտարթիւն գրէթէ հոմանիշ են. ով որ կը սնտսի իւր ոյժը, իւր դրամը, իւր առողջութիւնը, միշտ կը յաւելու : ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՍՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՍԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ : Ահաւասիկ նոր յայտագիրն, նոր բանածենն :

Բ. — Այ՛ո՛, իմ ալ փափաքս ադ է. տղաքս կ'ուզէի որ Հայ ըլլային, առողջ Հայեր ըլլային, սնտսող Հայեր ըլլային, Հայեր ըլլային՝ որ ճիշդ ծանօթութիւններ ունենային իրաց վրայ, որ չափաւորութեամբ սիրէին Գեղեցիկը՝ որ ձըլմարտին մէջ պարունակուած է, որ ձըմարտէն անբաժան է : Ես հասու եղայ որ՝ Գիտութիւնը ամեն բան իր մէջը կ'առնէ : Ու Գիտութիւնը կը պահանջէ, այ՛ո՛, որ Հայերը իրենց գաւակաց ազգային գաստիարակութիւն տան առողջապահական սնտեսական ու գիտական : Գիրերնիւ գրեցէք, Տէր Խմբագիր. ուրիշ տտեն աւելի երկար կը տեսնուինք :

ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳԻՈՅ

Ա. Աննիւքականութիւն հոգւոյ:— Հոգւոյ անմահութիւնն հաստատելու համար, հարկ է նախ նորա աննիւթականութիւնն հաստատել: Ամեն մարմին մահկանացու է. ամեն բաղադրեալ կը լուծուի. եթէ հոգին սոսկ կարողութիւն մի է մարմնոյ, նորա նման մարմնաւոր, ուրեմն կորստական է. եթէ, ընդհակառակն, աննիւթական է, յոյժ դժուարին է ուրեմն առանց ապացոյցի ընդունիլ, թէ սոյն անբաղադրեալ սկզբունքն կոչուած լինի ի կորուստ:

Հոգւոյ աննիւթականութիւնն քննելէ առաջ, կարեւոր է գիտել, թէ արդեօք միայն մարմիններ կան, թէ գոյութիւն ունին նաեւ մի կամ աւելի ոգեւոր էութիւններ, կամ թէ, գոյ Աստուած: Եթէ գոյ Աստուած, անտարակոյս միայն ոգի կարէ լինել, եւ երբ աշխարհի Արարիչն ոգի է, ընդէ՞ր աշխարհ միայն մարմին պիտի պարունակէ եւ ոչ ոգի: Ուրեմն հոգւոյ գոյութիւնն չ'ընդունելու համար, կամ պէտք է անաստուած լինիլ, եւ կամ յԱստուած հաւատալու համար, պէտք չէ բնաւ առարկել, թէ ոգեւոր գոյացութիւն անկարելի է:

Բազմաթիւ ապացոյցներով կարելի է հաստատել հոգւոյ աննիւթականութիւնն կամ ոգեկանութիւնն, եւ սոյն ապացոյցներու գլխաւորք են.

1. Բնախօսական երեւոյթներու օտարերորդան հոգեբանական երեւոյթներէ:— Նիւթոյ յատուկ երեւոյթներու առաջին հանգամանքն է կատարուիլ որոշեալ տեղւոյ եւ ժամանակի մէջ. սոյն երեւութից պատճառն ոչ թէ նոյն իսկ մարմնոյն մէջ է. այլ ուրիշ մարմնոյ մի կողմանէ սոյն մարմնոյն վերայ եղած գործողութեան մէջ. եւ նոյն իսկ սոյն գործողութեանէ մարմնոյն կրած փոխոխումն նշանն է երեւութից, զորս կը ճանաչեմք ի ձեռն զգայութեանց:

Ընդհակառակն, մտածում, զգացմունք, որոշմունք չ'կարին տեղւոյ մէջ կատարուիլ. ճշմարիտ է թէ մարդկային անձին մէջ են, բայց անձին օր կէտին մէջ. եւ եթէ ասեն, ու

ղեղին մէջ, ուրեմն ուղեղին ո՞ր բջիջին մէջ. ե՞րբ կ'սկսին, ե՞րբ կը վերջանան: Անկարելի է տեսլ, զի բացարձակապէս չաղկապեալ են, մին միւսէն կախեալ են, եւ մին զմիւս կը ծնանին, առանց ոչ մի արտաքին պատճառ հաղորդակցելու սոյն երեւութից ենթակային հետ, որ նոյնպէս նոցա անձնաւոր պատճառն է: Այսպէս հոգին ենթակայ եւ պատճառ է իւր փոփոխմանց. միւս կողմանէ, սոյն փոփոխումներն իւր վիճակէն կը ծագին եւ ոչ իւր գոյացութենէն. հետեւաբար ոչ թէ զգայութիւնք, այլ գիտակցութիւնն, այսինքն, խորհրդածող հոգին, միայն կը գննէ եւ կը ճանաչէ հոգւոյ երեւոյթներն:

2. Հոգւոյ միութիւնն:— Նիւթոյ յատկութիւնն է բաժանելիութիւն, մասժման յատկութիւնն է միութիւն. ուրեմն որամաբանութեան հակառակ մոլորութիւն է նիւթ եւ մտածում եղբերն միմեանց հետ չլիթել կամ նոյնացունել: Մտածմամբ օժտեալ եւ իւր գոյութեան ծանօթ նիւթն ոչ եւս պիտի լինէր նիւթ, զի իմացականութիւն, մտածումն, կամեցողութիւն՝ աննիւթականութիւնք են, չ'կարեն երեւիլ նիւթոյ յատուկ յատկութիւններով, այսինքն ունել տարածութիւն, ծանրութիւն, անթափանցկութիւն. եւ արդարեւ, ի՞նչպէս բազմապատիկ եւ բաժանելի մարմինէն կարէ ելանել այն որ մի եւ պարզ է:

Միութիւնն կամ մաթիմաթիքական է կամ բնազանցական. մաթիմաթիքական միութիւնն է մեծութիւն մի որ կը գործածուի իբր եղբ բաղդատութեան նոյնատեսակ միութեանց մէջ. բնազանցական միութիւնն է բացակայութիւն մասանց եւ բաղդորութեան: Գաղափարք, ինչ ազդիւրէ եւ ծնանին, մտքին մէջ պարզութիւն կ'ստանան. միտքն իսկ է որ նոցա ձեւ կուտայ, եւ սոյն ձեւն միակ է. եւ ինչ որ ալ լինի գաղափարին առարկայն, վերացեալ կամ թանձրացեալ, գաղափարն ըստ ինքեան միշտ նոյն հանգամանքն կը ներկայէ: Ծառոյ մի գաղափարն որակութեան մի կամ զօրութեան մի գաղափարն, արդարութեան գաղափարն, Աստուծոյ գաղափարն, այս ամենն միշտ գաղափար է, նման խորհող հոգւոյն: Ուրեմն պէտք է սկզբունքն լինի մի, որովհետեւ արդիւնքներն միութեան հանգամանք ունին: Սոյն սկզբ-

բունքն չ'կարէ լինիլ մարմինն. զոր ինչ ես կ'անուանեմք հասարակօրէն, ստուգիւ ոչ իմ մարմին է, ոչ իմ իմացականութիւն եւ ոչ իմ կիրքեր, այլ այս ամենէն բոլորովին տարբեր մի զօրութիւն, որ կը պահէ իւր միութիւնն, երբ մարմինն կ'անդամատուի. որ ոչ երբէք կ'զգայ, թէ հիւլէ մի պահասեալ է իւր էութենէն, երբ սոյն ամբողջ նիւթին կէսն բառնան իրմէ, որ նոյն կը մնայ, երբ կիրքն արծարծի կամ նըւազի, եւ երբ իմացականութիւնն աճի կամ մեղմանայ: Սոյն զօրութիւնն նոյն իսկ իմ հոգին է, զի այսպիսի միութիւն եւ պարզութիւն ոգեւոր էակի միայն յատուկ է:

Տ. Նոյնութիւնն անձնաւորութեան:— Միութիւնն նոյնութիւն կ'ենթադրէ. նա միայն անփոփոխելի է, որ մի է. ուրեմն հոգին նոյն է, վասնզի մի է. եւ նոյնութիւնն է սոյն յատկութիւնն, որով էակ մի անփոփոխ կը մնայ ի մէջ տեւողութեան վայրկեաններու: Բնութեան մէջ ամեն իր փոփոխական է եւ անհաստատ. մարմինն կ'ապրի մշտապէս փոփոխմամբ, եւ որովհաւ տարիներէ յետոյ, ամբողջովին կը վերանորոգի: Ես միայն իմ էութեանս մէջ բացարձակապէս նոյնն եմ այսօր, ինչպէս էի երէկ եւ քսան ամ յառաջ, եւ ինչպէս պիտի լինիմ դարձեալ վաղիւ եւ քառասուն ամ յետոյ: Սոյն համոզումն այնքան զօրաւոր է, զի իմ անցեալ կենաց մէջ դորձած սխալանացս վերայ տակաւին ցայսօր ապաշաւ կ'ըզդամ, եւ եթէ նոյն սխալանաց համար սլատժուիմ, անտըրտունջ կը կրեմ: Առանց նոյնութեան, յիշողութիւնն անկարելի կը լինէր, խիղճն այլանդակ, անցեալ ոճիրներու պատիժն բարբարոսական. զի եթէ մարդ փոփոխական լինէր իւր կենաց ընթացից մէջ, ի՞նչպէս կարելի էր յայնժամ հին մարդոյն յանցանքն նոր մարդոյն վերայ բեռնաւորել, եւ նախկին յանցաւորին փոխարէն արդի անմեղն դատաւարտել: Բայց ոչ, մարդ իւր բոլոր կենաց մէջ մի եւ նոյն է. արտաքին երեւոյթն, մարմինն, գաղափարներն ու խորթականքն կը փոփոխին, բայց անձնաւորութիւնն անսլայլակ է իւր նոյնութեան մէջ. կը յիշէ իւր անցեալ գոյութիւնն ու վիճակներն. կը ճանաչէ զինքն որպէս պատճառ իւր նախկին զգացմանց եւ գաղափարաց: Միտքը կը զարթուցանէ ի մեզ

սոյն յիշատակներ․ այժմէնութիւն կուտայ նոցա․ կը բաղդատէ ներկայ վիճակ մի նախընթաց վիճակներու հետ․ ՚ի մի բան, հոգին գիտակցութիւն ունի իւր անձնաւոր նոյնութեան, թէպէտ նիւթն անդադար կը ձեւափոխի։ Ուրեմն հոգին հարկաւորապէս տարբեր է մարմինէն, եւ իւր կոչումն չ'կարէ միօրինակ կերպիւ կապուած լինել գործարանաց կոչման հետ։

4. Հոգւոյ իշխանութիւնն մարմնոյն վերայ։ — Հոգւոյ անկախութիւնն եւ իւր բնութեան գերազանցութիւնն աւելի լաւ կ'երեւի մարմնոյ եւ իւր կրից հետ հոգւոյնի դուրս գրած պայքարին մէջ, զի հոգին կ'իշխէ մարմնոյ եւ կը սանձէ բուռն կիրքերն իսկ։ Հրաման մի կուտամ իմ մարմնոյն, եւ իբրեւ թէ կարող լինէր հասկնալ, իսկոյն սոյն հրամանն կը գործադրէ։ Իմ մարմնոյ մի մասն արդեօք մենաշնորհ ունի միւս մասանց հրամայելու․ այս անխմանալի է․ չ'կարեմ ընդունիլ, թէ որ ինչ ըստ հաճոյս չարժոււմ կուտայ կամ կը բառնայ իմ դործարանաց, նոյն ինքն իսկ գործարան մի լինի։ Ստոյգ է թէ յաճախ մարմինն կը մերժէ հպատակիլ․ բայց սոյն գէտքն իսկ յայտ առնէ, թէ ս'ըջան մարմինն տարբեր է հոգիէն․ անդամալոյծն կը միորձէ չարժեւ իւր ձեռն, որ ոչ եւս կը հնազանդի․ սոյն գործարանն գրեթէ մեռած է, եւ սոյն գործարանին հետ հաղորդակից եզրղ ուղեղին բոլոր մասն իսկ խանգարեալ կամ ջնջեալ է, եւ սակայն հոգին ամբողջ է, եւ տակաւին ոչ ինչ կորուսած է, ոչ թէ չարժեւաւ կարողութենէն, որ հոգւոյն մէջ չէ, այլ կամելոյ կարողութենէն, որ հոգւոյն յատուկ է։

Սակայն ոչ միայն գործարանաց սոյն բռնադատեալ անգործութեան մէջ, այլ նոցա գրգռման մէջ մանաւանդ բացայայտ կ'երեւի հոգւոյ անկախութիւնն։ Բուռն եւ յեղափարծ կիրք մի, ինչպէս մեզ գէմ ուղղեալ նախատանաց զայրոյթն, իսկոյն կ'եռացունէ իմ արիւնն եւ իմ բոլոր անդամոյ վրէժխնդրական ներգործութիւն մի կ'ազդէ։ Բայց երբեմն մէկ վայրկեանի մէջ բոլոր սոյն յուզումն կը հանդարտի, եւ հազիւ իւր հետքն կը մնայ։ Ի՞նչ անցու արդեօք, զի այնքան պարտոխաթափ ցառման կը յաջորդէ այնքան անդորրութիւն, պատճառն այն է, զի կամեցողութեան գործ կատա-

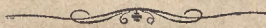
րեցի. հրամայեցի իմ գրգռեալ անդամոց հանդարտ լինել, եւ հնազանդեցան: Ո՞վ չունի արդեօք այսպէս իւր անձին եւ իւր մարմնոյն վերայ փոքր մի իշխանութիւն, եւ ո՞վ զայն չէ գործադրած, գէթ մի քանի առիթներու մէջ:

Սրդ, կարեւոր է իմանալ, թէ հրամայողն ու գործողն մի եւ նոյն է սոյն պարագայից մէջ. միթէ նոյն սկզբունքէն կը ծագին միայնգամայն թէ գործելու սոյն բուռն ձգտումն, եւ թէ չ'գործելու սոյն հաստատ որոշումն. եթէ այնպէս լինէր, յայնժամ նոյն էակի վերայ պիտի միայնային հակասականներն: Պէտք չէ սակայն ասել, թէ ուղեղն է, որ մարմնոյն մնացեալ մասին վերայ սոյն ազդեցութիւնն կը գործէ. ուղեղն իսկ, այնպիսի յանկարծական գրգռմանց դէպքերու մէջ, ենթակայ է ընդհանուր յուզման. արիւնն իւր մէջ կը ղեղու ամեն կողմէ, եւ նոյն իսկ ինքն է պատճառ գրգռութեան, որ իրմէ կը փոխանցի անդամոց: Ուրեմն ուղեղէն զուրա կայ զօրութիւն մի, տարրեր բոլոր գործարաններէն, վասնզի կը հակառակի նոցա ձգտումներուն. սոյն զօրութիւնն իմ հոգին է ոգեւոր:

Այս ասպցոյցներէն կը հետեւի ուրեմն, թէ հոգին տարրեր է մարմինէն, եւ անբաժանելի է, վասն զի աննիւթական, պարզ, եւ ոգեւոր է: Սրդ, ի՞նչ է մահն. միթէ՞ անբաժանելի էակի մը ոչնչացումն կամ բաժանելի էակի մի մասանց ցրումն է: Ստուգիւ մահն տարբազադրութիւն միայն է. յետին փորձառութիւնն իսկ զայս կ'ապացուցանէ. գիտութիւն զայս կը հաստատէ. այժմ է՞ր կամիլ, զի հոգին կորնչի, վասնզի ամենայն կորնչի. բայց եթէ ամեն ինչ կը կորնչի վերլուծուելով, եւ եթէ հոգին անբաժանելի է, եւ հետեւապէս անյուծանելի, ուրեմն չ'կարէ կորնչիլ, ուրեմն անւնի է, նոյն իսկ իւր բնութեան հարկաւորութենէն: Պարզ, անբաժանելի, անլուծանելի էակ մի, ինչպէս է հոգին, չ'կարէ ոչնչանալ:

ԵՂԻՇԷ Վ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ

(Շարունակելի)

ՄԵՂՈՒԱՀԱԻ

ԱՌ ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐԱԲԳԱՇԵԱՆ

Զրմուխս մեղուահաւ, քաղաւոր բըլրոց,
Տեսեալ գերկնից շաղ եւ զարեւ պայծառ,
Շողեալ ի բոյն իւր՝ նրբենի խոսոց,
Սրբանայ յայեր՝ գերդ նըռոյլ կայսառ:

Վաղվաղէ բըռչի յաղբիւր մօտաւոր,
Ուր պամպուփ հանեն ըզծովուն խօշիւն,
Ուր շէկ աստփն, ի հոտ երկնաւոր,
Փրփրի եւ բուրէ ի սիրտ գէշ փայլիւն:

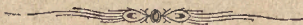
Յոսկեհուռ ծաղիկն իջեալ դազարէ,
Եւ ի վարդ բաժակ՝ նյնեան սէր ըմպէ,
Զի նուաղի՝ անգէտ քէ բնաւ զայն քամեաց:

Ըզմափուր շրթամբդ, ճվ իմ սիրունիս,
Այսպէս մեռանել կամէր եւ հոգիս
Յառաջին համբոյրն անդ՝ որ զայն խընկեաց:

Թարգմանեաց

Լ.Ը ԳՕՆԹ ՏԸ Լ.Ի.Լ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՐԱԳԱՇ

ՏԱՎՕՍԵԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

[Մայրաքաղաքիս համազգային հասարակութիւնն այս ձըմեռ ցաւօք իմացաւ թէ, Պօլսոյ մեծագոյն բժշկական հեղինակութիւնք՝ չարագուշակ վճիռ տուած էին Կալաթայի առաջնակարգ վաճառական եւ ազգային Տնտեսական Խորհրդոյ Ատենապետ Մեծ. Ներսէս Էֆէնտի Ներսէսեանին՝ որ հիւանդացած էր: Մօրաքեռորդիս Ապրիլի վերջերն ուղեւորեցաւ ի Բարիզ, ուրիշ աշխարհաչափ ժագու եւ Բօզէն բժշկապետաց խորհրդով գնաց ի Զուիցերիա Տալօս լերան վրայ, եւ հոն՝ յատկապէս հաստատուած հիւանդատուն-օթեւանի մը մէջ երեք ամիս դարմանուելէ յետոյ՝ ի հայրենիս վերադարձաւ քաջառողջ, ի զարմայումն տեղւոյս բժշկաց եւ ի բերկրութիւն ընտանեացն ու բարեկամաց: Ներսէս Էֆէնտի Ներսէսեան, որ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանէն ի Լօզան եւ ի Բարիզ գնաց իւր վաղամեռիկ եղբոր ողբացեալ Սրամին հետ, Բարիզի ճարտարապետութեան բարձրագոյն դըպրոցին դասերուն հետեւելով հանդերձ, աշխատած է մասնաւորապէս գրականութեան ալ Յռանսայի ժամանակակից անուանի գրագէտներէն Պ. Կադիէի հետ, վերջին յեւրոպա ուղեւորութեան միջոցին՝ յորդորեցի սիրելի եւ հանճարալի մօրաքեռորդիս որ՝ իւր առողջական վիճակն սրբան ներէ՝ ճանապարհորդական ծանօթութիւններ առնէ, եւ խմբագրէ զայնս երբ գտնէ կատարելապէս իւր առողջութիւնն: Առ այժմ կը սկսինք հրատարակել՝ Տալօսեան ճարտարապետի վերնագրով՝ Տալօսի հիւանդատունէն առ զանազանս ուղղած նամակներն, տեղւոյն վրայ, տեղացւոց վրայ, հիւանդութեան վրայ, մահուան վրայ, անմահութեան վրայ: Ուղեւորի մը թղթակցութիւնն յաւէտ հետաքրքրութեամբ ու հաճոյքով կը կարդացուի, երբ ուղեւորն Ներսէսեանի նման մէկն է:]

Ա.

ՅՈՇԱՏԱԿ ՄԵՌԵԼՈՑ ՏԱՆ

Տալու-Ռլաձ, 22 Յուլիս 1886

Սիրելի մօրաբնորդիս

Ձր կան հոս կանայք՝ պննապանոյն իբրեւ տօնավաճառի խանութներ. միայն արգիլեալ ծառոյն պտուղէն ճաշակած ըլլալու երեւոյթն ունին, ու դառն պտուղն քրու համն իրենց տնոյն տրքանց վրայ կը նախազգայ մարդ: Տեսնում՝ փերուածոց նման, զէն՝ եօրն մահացու մեղաց նման, ամենքն ալ ունին կովերու տարտալ բիբերն՝ որք կը նկատեն չը գիտես ինչ. այսինքն կը նկատեն ինչ որ գիտես շնոյ լաւ: Գերեզմանական լուրքին մը, զոր երբ երբեմն կ'ընդհատէ հազի ձայնաւոր մը քաղծագին, արիւնդ կը ստուգեն. սեղանին վերի ծայրէն կը մեկնի ձայնն, եւ՝ տարափոխիկ ըլլալով օրինակն՝ ամեն ոք կ'ածէ իւր տեսնալին խաղն: Դաշնագունէն՝ սասկազոյն տաքնանին կը բարձրանայ այն հազի դաշնակութիւնն. եւ ապա գերեզմանին ստուգաստոյց լուրքինն:—Այս է, սիրելի մօրաբնորդիդ իմ, առաջին տալուրութիւնս Գիրհաւուս-Օրեւանին հանրատեղանին վրայ: Նա աւանիկ փոքրիկ աղջիկ՝ կարմրալանջ եզնակ քոչնոյն նման շիկ եւ մեր Արեւելից ցօղոյն⁽¹⁾ նման պայծառ անուշիկ՝ այս մեղեդոց գեղատարին մէջ կը ծագի: Հիմ կամ հում հրեշտակն այն կուգայ՝ տրջուն այս դիպանց մէջ: Տարւոք կին մը դաժանեւեւ՝ կու տայ ստուգաստութեանն նշանն. աղջկան ձեռքէն կը բռնէ կը տան, հազալով եւ իւր գալարեալ մատամբ սեղմելով իւր անխոստովանելի բուքն՝ ամենա-նուրբ քաղցրանակին մէջ:—

Ժամն ուրն է. սրահին մէջ երաժշտութիւն կայ: Երկոստանն երաժիշտ եւ ինն երաժշտական գործիք: Գոգքս դիտմամբ կ'ընեն՝ աւելի բուռն կերպիւ յուզելու համար սոյն խուն հոգին ալ՝ որ այդ հէգ ուրուականաց կը մնայ: Մահանհազ Շօրենի. մեղեդիւ համար՝ անպատշաճ կարօճ է մարդ այդ չարաւոր

(1) Հոս կը ստուի զիշեն:

Բոլոնիացւոյն օժանդակութեան: Եւ այս փաւարանին անցաւոր բնակ ամենքն ալ ամեն օր յիսուն սանքիմ կը վնարեն՝ մեկի բնելու համար իրենց յուղարկաւորութեան երաժշուքիւնն:

Պահէ այս էջն, Նդիւն. կ'անուանեմ զայն *Յիշատակ մեռելոց սան*: Երբ երբեք ելնեմ անսի՝ որպէս կը փափաքիմ ելանել, պիտի՝ այրենք զայն միասին: Իւր կարմիր բոցն առ վայր մի բերես յուսաւորէ զխորս անգունդին զոր ի մեզ կը կրեմք:

Քոյդ

Ն. ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ

[Այս նամակն՝ որ գրական փոքրիկ հրաշակերտ մ'է՝ պիտի հրատարակէի ինձ հասած տունն. այլ աննկարագրելի տալաւորութիւն ըրաւ իմ վրայ, եւ յարտասուս պիտի շարժէր անշուշտ բոլոր մեր ընթերցողներն ալ՝ որք գիտէին թէ Ներսէս էֆէնտին անյոյս վիճակի մէջ ուղեւորած էր յԵւրոպա: Բարեաղջարար՝ այս եղանակաւ գրուած միակ նամակն եղաւ այս. ինձ եւ այլոց ուղղած միւս գիրերուն մէջ ընդհանրապէս զուարթութիւն կը տիրէ: Աւելորդ է ըսել թէ բոլոր այդ նամակք ալ սահմանեալ չեն հրատարակութեան: Ձը մոռնամ ներում խնդրել թարգմանութեան թերութեանց համար. զի Ներսէսեան էֆէնտին ֆռանսերէն գրած է իւր թղթակցութիւնն, ընտելագոյն գոլով սոյն լեզուին:]

ՆԱՄԱԿ ՎԻԳԴՈՐ ԼԱՆԿԼՈՒԱՅԻ

Brannumsk, Baurhusk, uiausou 10, 1856

Ազիզ souperմուդ Մաֆիյե ճեմապրերի,

Իւշ սէնէտէն սօնկրա, իշտէ հաթրընըզա կէմէք իշիւն պու մէքթուպը եազայօրում սիզլէրէ, պէնիմ սաղ սէլիմ օլ տուղումու սիզլէրէ պիլտիրմէէ, վէ սիզին հաթրըր տօսթանինիզի սիւալ էթմէյէ, թէրսուստան չըքմապտան էվվէլ, սիզէ վատ էթմիշ իսիմ մէքթուպ եապմայա սիզլէրէ: Քէտէր իտէրիմ քի պու քատար վազըթ կէճիքարի մէքթուպըմը:

Թէրսուստա վէ Ատանայնն սայըր եհրլէրի կէզտիքտէն պէ-
րու տըր, պիր չէյէ չալըջօրում: Պաքըյօրում քի կեօր-
տիւյիւմ եհրլէրի եազայըմ, վէ պիր քիթապ եափըրի, պաս-
տըրմայա, հալքա տաղըթմայա, քի հալք օքուսունլար, սի-
զի հալինիզէ վաքըֆ օլսունլար, վէ Ֆրանսըզ միլլէթի սիզի
սէվսին: Իշտէ քիթապը եազտըմ, պօրճուսու էտայ էթտիւմ
պու խուսուստայ, չիմոի էրմէնիլէրէ քալըր, քի քիթապըմը
օքուսունլար, վէ քէնտիլէրինի թէրպլյէ էթտիրսինլէր:

Իշտէ, Ստամպօլ, վէ Իզմիր վէ սայըր պէօյիւք չէհրլէր-
տէն փէք չօք էրմէնիլէր՝ թէրպլիէնին վէ իլիմին Ֆայտէլէրի-
նի աղնայըպ, էվլաալէրինի թէրպլյէ էթտիրմէյէ հէր սէնէ
փէք չօք չօճուք կեօնտերկյօրլար Ֆրանսայա, վէ էօրօկայ-
նըն սայըր պէօյիւք չէհրլէրինէ:

Արզում պու տըր քի Թէրսուստան վէ Ատանայնն գէն-
կին էրմէնիլէրին էվլաալըր տա կելսինլէր Ֆրէնկիստանայ,
Ֆրանսայա, վէ օրատայ իլիւմ վէ մարիֆէթ եօյրէնսինլէր, սի-
զին մէմլէքէթլէրինիզէ լազըմ օլաճաք իլիմլէրի: Սիզին չօ-
ճուքլարընըզ, էվլաալէրինիզ չօք միւհթաճ տըրլար իլիմէ,
դէնահաթա, օքումաք եազմաք եօյրէնսինլէր:

Սիզին էվլաալըրընըզ Ֆրանսատա եալընըզ քալմալլար:
Օրատա փէք չօք էրմէնի չօճուքլար, տիրայէթլիւ, աքըլլը,
քեամիլ ատամիլը պուլուրլար, վէ փէք չօք եարալըմ խոյ-
պլիլըրլէր: Իշտէ պու մէքթուպ իլլէ մաքսուս րէճա խոյրիւմ
սիզէ, քի պու քէյֆիեթէ էյիճէ տիւշիւնսէնիլ. վէ վաքըթ
քայըպ էթմէյէրէք քարար վէրիպ, Ատանայտան, Թէրսուս-
տան, Մարաշտան, սէքիզ, օն, աքըլլը համլէսի չօք չօճուք-
լար կէօրտէրսէնիլ. քիմիսի հէքիւմ, քիմիսի մատէնճի, քիմիսի
զըրահաթ իլմինէ վէ սայըր իսթէտիինիլ չէյլէրէ չալըջու-
րատընըզ: Վէլհասըլ, սիզին էրմէնի մէքթէպլէրտէ օլմայան
իլիմլէրի թահսիլ էթտիրսէնիլ, սիզի միլլէթինիզին Ֆայտէ-
սի իշիւն: Ֆարիզտէ պէօյինքի կիւն իւզ չօճուղա եաքըն էր-
մէնի շակիրտ վար: Քէտէր իտէյօրում քի սիզի թարաֆտան
պիր չօճուք պլլէ եօք տըր: Իշինիլտէ օլան գէնկինլէրինիլ
էվլաալըրընը թէրպլիէ էթտիրիւսէ, սօնկրա օնլար մարիֆէթ
իլլէ, ազար ազար պաշլալըր տա թէրպլիէ օլուրլար: Պէօյլէ

պիր շեյ էթտիրտինիզ վագըթտայ, միլէթինիզին իջնտէ
չօք պէօյիւք խիմ վէ շան քագանըրսընդ:

Զօճուգլարը կեօնտէրմէք ուսուլի տէ քօլայ տըր:

Ֆրանսըզ քօնսօլօսա սեօյլէմէլի, օնու իյլէ լաքըրտը էթ-
մելի. օ քօնսօլօս քօլայլըք իյլէ Ֆարիզէ կեօնտէրիւ: Պէնիմ
էլինտէն կէլտիի քատար պագարըմ օնլարա, վէ սայըր քեա-
միլ էրմէնիլէրէ տէ սեօյլէրիմ, մէմնունէն պագարլար հէր
պիր հուսուսընտա: Ֆարիզտէ Ակոր էֆէնտի վար, պու ա-
տէմ պիր քաչ սէնէ էվէլ Ստամպօլտա էրմէնի Փաթրիկհա-
նէսինտէ լօկօֆէթ խտէ, վէ Ռէշիտ վաշայընըն եանընտա սըր
քեաթիպլիք խտէր խտի. վէ շիմտիտէ Փարիզտէ պուլունան
Օսմանլը էլչի պէյին եանընտա միւշտէշար տըր: Պու ատամա
պիր մէքթուպ եագսանըզ, լազըմ կիպլի պագար: Կալիպա սիզի
իյլէն տէ տօսթլուզու վար տըր. մաքսուս սեւամ եագար
սիզլէրէ: Քէնտիանինէն էֆէնտիլիք իւնվանը վար, տէօրտիւնճիւ
րիւթպէտէն նշան պլոր:

Պէնիմ պիւթիւն տօսթլարսմա մաքսուսէն սեւամ խտէրիմ,
մուպարէթ հաթըրլարընը սիւպ խտէրիմ:

Պու մէքթուպը օքուտուոնուզտա, պիրտէն պիրէ հաթըր-
նըզա կէթիրէմէյէճէքսիզ պէնիմ քիմ օլտուզումը: Պէն Ֆրան-
սըզ ըմ. պիր քաչ սէնէ էվէլ սիզին մեմլէքէթինիզէ կէլտիմ.
մեմլէքէթինիզի սէիր էթմէք իջիւն. սիզին մարիֆէթինիզ
էլէ, չօք էրմէնիլէր թանըտըմ. վահիտ էֆէնտի իյլէ փէք չօք
կեօրիւշտիւմ. տէլի Ֆրանսըզ տէրլէր խտի պէնտէնիզէ: Պէ-
նիմ ասըլ խմիմ տիր

ՎԻԲԹՕՐ ԼԱՆԿԼՈՒ

Պանա մէքթուպ եագարսանըզ, մէքթուպընըզ կեօն-
տէրինիզ իւստիւնտէ պեօյլէ եագտըրարաք:

Monsieur Victor Langlois Secrétaire Général de la Société
Orientale, 17 Rue Soufflot, Paris (France)

Գեր. Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, իւր առ իս նամակին մէջ՝ որ
Երկրագոյնի Յուլիա ամսաթուով հրատարակուեցաւ, տարա-
կոյս կը յայտնէր Վիգթօ Լանկլուայի թուրքարէն գիտնա-
լուն. Նորին Գերապատուութիւն պիտի ներէ սա կարճեացս թէ
Լանկլուայի հետ խօսակցութեանց միջոցին առիթն չէ ներկայա-

ցեր նորա թուրքարէն գիտնալուն վրայօք խօսք բանալու • եթէ Լանկլուան Սրեւելեան լեզուաց հմուտ չըլլար, Փարիզէն չէին ուղարկեր զայն դէպ յՍրեւելք:

Այսու ամենայնիւ գրութեան ձեւէն կրնամք դիւրաւ հասկանալ թէ համբալ գրչի մը արդիւնք է եւ լի ֆրանսական ոճերով:

Երիցս ողբացեալ Լանկլուայի ճանապարհ ելնելն ալ խիստ հետաքրքրական է:

Սա, 1851ին Արեւելեան դրամագիտութեան վրայօք աշխատութիւն մ'ի կատար հանելով կը նուիրէ զայն Ֆրանսայի դրամոց պատկերադիրն (face) փոփոխելու պաշտօնն ունեցող Խլսանի մը, որն որ գրքին վրայ ակնարկ մ'ընելէն զկնի կու հարցանէ ցնա •

— Ուրեմն Ասիա ճանապարհորդած էք:

— Ոչ, Տէր խմբաց երջանիկ պիտի լինէի այցելելով Արեւելքն, կը պատասխանէ Լանկլուա:

Օտարական մը երջանիկ պիտի լինի այցելելով Արեւելքն ...: Հայեր, եթէ ականջ ունիք, լսեցէք ...:

Ութ օր յետոյ փափագած պաշտօնն կը տրուի իրեն, որ ուրախ ու զուարթ, խայտալով ու խնդալով ճամբայ կելնէ 1852 Մայիսի 7/19ին:

Երբ Տարսոն կը հասնի, Մաֆիլէ Մամբրէեան անուն հարուստ վաճառականի մը քով կը մնայ, որմէ մեծ պատուով կ'ընդունուի եւ որոյ որդւոց միոյն կնքահայրն լինելով՝ անունն ալ Մարտիրոս-Կարապետ-Աստուածասուր կը դնէ, ինչպէս կը տեսնուի առ Մաֆիլէ աղայ ուղղած նամակին մէջի յիշատակեալ գրքին (Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, Paris, 1861) Մէջ, յէջ 95 ⁽¹⁾:

(1) Բնիկ Տարսոնցի Մաֆիլէ աղան երախտութեան մը պատճառաւ կորոյս իւր հարսութիւնն վերջին տարիներս եւ մեռաւ. Տարսոնի մէջ ի հասակի 105 ամաց: Սորա կիցն ու զաւակունք կը գտնուին այժմ յԶմիւռին. անդ իւր ընտանեաց ազգասէր անդամոց միոյն բարեկամանալով, ստացայ Լանկլուայի նամակն եւ միեմնի տղեկութիւնք, որոց համար հրապարակաւ կը յայտնեմ շնորհակալիմ:

Լանկլուայի նամակին մէջ յիշատակուած Յակոբ Էֆէնտին է, մայրաքաղաքիս բժշկական վարժարանաց բնաբանութեան բազմաջան դասախօս՝ Անդրանիկ Պէյ-Էֆէնտի կրճիկեանի (որոյ աշակերտելու պատին ունեցեր եմ) եղբայրն: Պատուական ուսուցիչս ըսաւ ինձ թէ Յակոբ Էֆէնտին երկասիրած է՝ տպագրեալ Մեսսապաանոսքենեան զատ՝ երկու փլիստիայութեան գիրք, մին Ֆուանսերէն՝ որոյ համար Ֆուանսացի գիտուն մը վկայած է թէ «Գոհար մ'է», միւսն հայերէն՝ զոր երջանկայիշատակ Տ. Ներսէս Պատրիարք ուղած է տպագրել տալ, այլ հանգիստը վրայ հասնելով՝ աղգը զուրկ մնացած է սոյն ընտիր աշխատասիրութենէն: Սոյն կրկին ձեռագիրք կը գտնուին հարազատին՝ Անդրանիկ պէյի քով: Մեր ընթերցողներէն շատեր գիտեն անշուշտ թէ Յակոբ Էֆէնտի կրճիկեան քաղաքական բարձր գիրք մ'ունեցած է եւ աղամանդեսոյ Նիշանը Խմբիազի արժանացած է:

Վահրա Էֆէնտիի վրայօք տեղեկութիւն չունիմ:

Վշտակիր

Բանկալլի, Բ Մարգագ ՏՅԷԷ.

Կ. Յ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Ի Տ Ա Լ Ի Ա (')

Պեշիքաշ, 16 Սեպտեմբեր 1886.

Ա.գնիւ Յովսէփ ԷՖԷՆՏԻ,

Ձեր խմբագրութիւնն եղող Առաջնորդ Խաչակաճ լեզուի հմտալից երկն հանած էք ինձ ձօնել:

Կ'ընդունիմ զայն մեծաւ հաճութեամբ:

Ուրախ եմ տեսնելու որ լրագրական ասպարիզէն զատ՝ կը նկրտիք փայլիլ նաեւ 'ի մատենագրականին:

(1) Մամուլի տակ գտնուող «Առաջնորդ Խաչակաճ լեզուի» դասագրքին հեղինակէն խնդրեցինք հրատարակութիւնն այս նամակին, որ պիտի զարդարէ յիշեալ երկին ձեռագիրն:

Սոյն Զեր երախայրի՜ յուսացրնել կուսայ առաւել նոխ
 եւ հիմնական երկասիրութիւններ՝ յապագային :

Տանքէի եւ Քասսոյի ներդաւնակ լեզուն կուգայ՝ ժողո-
 վրդականացրնել Հայոց մէջ: Կեղեցիկ մտածութիւն մի է այդ:

Հայն եւ Իսալացին՝ նախանձելի անցելոյ մի մէջ՝ դաւ-
 նակից եւ աշակից եղած են միմեանց յառեւտրական գործու-
 նէութեան, շնորհելով իրեաց փոխադարձ առանձնաշնոր-
 հումներ: Այն հրովարտակներն՝ կան եւ մնան ցայսօր, իբր կորոյ
 երկուց նշանաւոր ազգաց դիւանագիտական եւ առեւտրական
 հանճարոյն :

Իսալական լեզուն՝ վաճառականութեան բարբառն էր
 յԱրեւելեան ծովափունս: Ֆրանսուա Առաջնոյ եւ Լուի Զորեմ-
 սասաներորդի լեզուն՝ թէ եւ յաջողեցաւ նախապատիւ լինել
 անդ այժմ, սակայն ցարդ՝ Հռովմայ լեզուն է որ առաջնութեան
 պատիւն կը վայելէ տակաւին ի բազում ծովեզերս Արեւելից:

Դուք կուգայ՝ դիւրամաշելի ընծայել զայն՝ սոյն երկասի-
 րութեամբ՝ մեր արդի վաճառականաց: Օգտուէ՛ ծառայութիւն
 մի է այդ :

Այլ Իսալական հարուստ լեզուն՝ ունի նաեւ մասենագրա-
 կան մի փառաւոր անցեալ, ինչպէս նաեւ մի գեղեցիկ ներ-
 կայ, որ ոչ նուազ շահաւէ՛ս է Հայ ազգին համար :

Սոյն տեսակէսներով եւս՝ օգտակար կը տեսնեմ զԶերդ եր-
 կասիրութիւն մեր հայրենակցաց համար :

Պէ՛տ է Հայն ուսումնասիրէ զԻսալիս, եթէ կամի ուսանիլ
 թէ վաղեմի ազգ մը ինչպէս պարտի բարգաւաճիլ :

ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԲԸՌԼԱՆԴԻ (1)

ԱՌ ՆՈՒՐԱՆԻԱ

Խեղճ պատմութիւն մը պիտ' ընեմք եղ այսօր, Նուրա-
նիա: Բոլոր գիշերն երազիս մէջ չը թողուց զիս այն խեղճ
աղջիկը, որուն վրայ խնդացին երէկ, այնքան խնդացին՝ որ
ես ալ խնդացի ջղային ծիծաղով, այլ սրտէս լացի՝ մարդկա-
յին ճակատագրին վրայ խորհելով:

Տիկին Երանեանին գացած էինք մօրս հետ: Աղջկները
վազեցին դիմաւորեցին զիս՝ խնդալով եւ ըսելով. «Մենք հիւր
մը ունինք. Խասգիւղէն հարս մը բերին այսօր մեր տունը:
Նայինք, կուրծքդ ծաղիկ մը ունի՞ս, դուն որ ծաղիկներու
խենդ ես: Մեր հարսին ծաղիկ մը ընծայ պիտի ընես. ու-
րիշ ընծայ չընդունիր:»

Սանդուղին ծայրը երեւցաւ նիհար աղջիկ մը երկայ-
նահասակ: Գլխուն վրայ շրջանակ մը կար թաւապատ, եւ
շրջանակին վրայ չարուած էին գոյնզգոյն ծաղիկունք մեծ ու
պզտիկ: Սեւ կամարածեւ յօնքերուն տակ կը շողային տեն-
դալիւր շայլիւնով մը՝ խոշոր խոր աչքեր. փոքր ականջներ,
նուրբ քիթ. շրթունքները տարօրինակ գոյն մ'ունէին: «Քեզ
ներկայացնենք — ըսին — Բըռլանդին:» «Օրիորդ Մելանիա.»
ըսաւ Երանիկն. «Հայրը պարտիզական է — յարեց. — որքան
ծաղիկ ուզես՝ կը բերէ:»

Բըռլանդին երկբայօրէն՝ այլ յիշօղութիւնն ամիսվելու կեր-
պարանօք՝ որորեց գլուխը, ահագին գլուխը, որ պարտիզի
մը չափ ծաղիկ կը պարունակէր: Խոպուպիքները կ'երերային
եւ ճակատ մը կը յայտնէին լուսափայլ, որ երեսէն աւելի
ձերմակ էր. մազերը սեւ էին աչքերուն պէս: «Օրիորդ Մե-
լանիա» կրկնեց անդրանիկ օրիորդ Երանեանն. Նորէն Բըռ-
լանդին որորեց գլուխն՝ ուշադրութեամբ ու մտազբաղմամբ
մ'ինձ նայելով. այս անգամ ծաղիկ մը վար ինկաւ: Խնդալս

(1) Վիպակ:

չը կրցայ լսենել. սակայն խելայեղ աղջկան տեսիլը սիրտս
կը մորմոքէր. ծռեցայ, ծաղիկն առի, եւ՝ արտասուաց կաթի-
լով մը ցօղուն՝ ձօնեցի զայն Բըռլանդիին: Զիս գրկեց եւ այն-
պիսի ջլածգութեամբ մը համբուրեց՝ որ երկիւղ ունեցայ.
դեղնեցան Երանեաններն ալ: Երանիկ կուրծքէս ծաղիկս խլե-
լով խօլուհւոյն տուաւ, որ՝ ի տես ծաղիկն՝ թողուց զիս, եւ
գնաց հայլիին առջեւ՝ զետեղել ծաղիկն իւր գլխոյն վրայ:
Տեղ կա՞ր. դառաւ. երկու ծաղիկներն ալ տեղաւորուեցան:
Մենք ալ սրահին մէջ տեղաւորուեցանք: Բըռլանդին նախ
դէմս նստաւ: Դեռ բա՞ռ մը չէր արտասանած: «Գիտեմ, գի-
տեմ», ըսաւ խօսքն ինձ ուղղելով. աչքերը զիս վայրկեան մը
չէին թողուր, տենդաշող տրտում աչքերը՝ որոց մէջէն սուրի
պէս ծիծաղ մը մերթ ընդ մերթ դուրս կը ցայտէր եւ դժու-
երկնային էակ մը կը կացուցանէր խելայնոր աղջիկն: Ոտքի
ելաւ, զիկզակ քայլուածքով մը դէպ ինձ սկսաւ գալ կրկնե-
լով. «Գիտեմ, գիտեմ»:

Բըռլանդիին քոյրը, չափահաս կին մը, նոյնպէս ոտքի ե-
լաւ, շուարած: Մեղմիւ մօտեցաւ խօլուհւոյն. «Բըռլանդի,
վերարկուդ կը հագնի՞ս. չոգեհաւը եկաւ...» ըսաւ: Խենդ աղ-
ջիկը՝ մօտիկ չընելով՝ շարունակեց իր քայլուածքն, այս անգամ
ուղղակի գալով ինձ: Վիզս սլլուեցաւ. «Գիտեմ, գիտեմ, իս
տանելու եկար. դուն հրեշտակ ես, դուն ձուկ ես, դուն
յուշխաւարիկ ես. դուն իր եւ իմ աղատարար, երանաւէտ
հրեշտակն ես. դուն իր քովէն եկար եւ զիս իրեն պիտի տա-
նիս, փեհաթախանէ, ծովին տակը. գիտեմ, գիտեմ. հոն է
երկինքը. հոն է...»:

Քոյրը մօտեցաւ. յիմար աղջկան ականջն ի վար բան մը
փախաց, զոր միտք չը պահեցի շիտթութեանս մէջ: Բըռլան-
դի մօտիկ չէր ընէր. «Գիտեմ, գիտեմ» կը կրկնէր. զիս կը
սեղմէր: Այլ ի՞նչ յափուկ սեղմում, ի՞նչ հեշտաւէտ: Մօր, եղ-
բօր, քեռ. գրկախառնութիւն չէր. անասելի բան մը... Ու-
շիմն որքան չարաճճին Երանիկ՝ կայծակի պէս վաղեց պարտէզ,
եւ բերաւ ջերմաստան սամնէն գեղեցիկ ծաղիկը, մատոյց զայն
Բըռլանդիին, որ՝ հայելիին քով երթալէ եւ ծաղիկն իր գլը-
խուն վրայ զետեղելէ յետոյ՝ նորէն ինձ կուգար գրկաբանց,

երբ ինքզինքս սրահէն դուրս ձգեցի... ակամայ... Մեծ երկիւղ եւ նորօրինակ հաճոյք մը միանգամայն կը զգայի այդ խենդ աղջկան ներկայութենէն, գրկախառնութենէն: Խեղճ քոյրն աճապարեց, տունէն դուրս հանեց Բռլանդին, որ «Գիտեմ, գիտեմ» գոչելով դէպ ի ծով վազեց, ալիքներուն վազեց, եւ հազիւ կրցան բռնել զայն ու չոգենաւ դնել:

Երբ սրահին մէջ վերստին միացանք, Տիկին Երանեան ըսաւ. «Արդարեւ մեծ վտանգ մ'անցուցիր, Մելանիա: Ես մոռցած էի... եւ չէի սպասեր որ այնպէս ընէր. ապա թէ ոչ դուռնէն դքեղ ետ դարձնել կուտայի: Այդ խեղճ աղջիկը գեղեցիկ, ուսեալ, գիւրակեցիկ ընտանեաց զաւակ, երիտասարդ մը սիրեց, որ իր հեռաւոր ազգականաց մին էր: Երիտասարդը Բերա կը բնակէր. Եւրոպա կը թռած էր. կրնամ ըսել աղջիկէն աւելի գեղեցիկ էր: Հոգին կուտար Բռլանդիին համար: Երբեք աւելի զուգայարմար ամօյ մը չը պիտի դառնար աշխարհի վրայ...»

Փողոցն աղմուկ մը լսուեցաւ: Ամենքս ի միասին նոյն մտածումով դեղնեցանք — թէ խօլուհին ծովը նետած էր ինքզինքը: Բայց ոչ. չոգենաւին աջօք բաւական հետեւած էինք. բաւական հեռու էր արդէն, ու բան մը չը կար ծովուն վրայ: Այլ ցամաքին վրայ, մեզի մօտ, հրդեհ կար. Երանեանի ետընէն երեք ետըն վար: Պիտ' այրէին անպատճառ Երանեանք: Նոր դող ու սարսափ: Սպասաւորք վազեցին: Յիմարութեան տեսարան, հրկիզութեան տեսարան, իրարու ետեւէ. Աստուած իմ, խնայէ մեզի: Սենեակ մ'առանձնացայ, եւ սկսայ աղօթել ամենայն ջերմեանդութեամբ, առանց մոռնալու Բռլանդին, որուն համար՝ կեցած տեղս՝ մոռքս արդէն կ'աղօթէի չոգենաւին մեկնելէն ի վեր: Ու ձայն մը լսեցի դուրսէն. «Բան չի կայ, մարեր է. բայց տղեկը հրաշքով աղատեր է. ինչ անխոհեմութիւն՝ տղոց ձեռք լուցիլիք տալ: Այրեր նէ ի՞նչ պիտի ընէին. մենք որ այդ տղուն վրայ այնքան խենդ կ'ըլլանք, հապա՞ իրենք. ի՞նչ ցաւ պիտի ըլլար:» — «Այդէինք նէ ի՞նչ պիտի ընէինք՝ չես ըսեր...» բացազանչեց երիկ մարդու կոշտ ձայն մը: Հիւր եկեր

էր ուրեմն այլ ձայնն ինձ անծանօթ էր: «Մեղանիա՛ն ի՞նչ եղաւ» ընդհատեց Երանեակին ձայնը. մենէ քաջասիրտ փըրթաւ, ելաւ հրդեհի՛ն գնաց արդեօք. ապա թէ ոչ այսքան յուզմունքէ մարեկիք եկաւ վրան. Մեղանիան ո՛ր է, ո՞րերնիդ գիտէք:» Եւ, առանց պատասխանի սպասելու, սլացաւ սրահէն դուրս: Առանձնարանէս ես ալ դուրս կ'ելնէի, եւ իրար դիմաւորեցինք: Դիրկս նետուեցաւ այն «սատանայ հըրեշտակն», որպէս՝ գիտես՝ կը կոչենք այդ գերազանցօրէն խելացի եւ միանգամայն բարի փոքրիկ տղջիկն՝ որ հասակիս մօտեցեր է: Երեսներս կը համբուրէր, ու միանգամայն ձեռքէս կը քաշէր՝ կը տանէր զիս սրահը՝ որպէս զի մայրս եւ իւր մայրն ազատին մոտտանջութենէ: «Ո՛ւր էիր, աղջիկս.» լսաւ Տիկին Երանեան: Մայրս պատասխանեց. «Ո՛ւր պիտի ըլլար, առանձնացած՝ կ'աղօթէր անշուշտ. Աղջիկս մարապետցու է:»

Աղօթելն ինձ յանցանք մը գրեն, Նուրանիս. Դուն անշուշտ ամենէն աւելի: Բայց դուք կարդացած չէ՛ք Վիզգօու Իւկոյին Հանուրց աղօթին. երբեք բանաստեղծութիւն մը մարդուս վրայ այնքան ազդեցութիւն կ'ընէ՞ որքան այդ հրաշակերտներու հրաշակերտը: Բայց թողունք բանաստեղծն ու բանաստեղծութիւնը, երբեք զգացում մը կրնայ համեմատիլ այն զգացման՝ զոր կ'ունենանք աղօթքի ժամանակ, աղօթքէն յետոյ. մթութեան մէջ, մենութեան մէջ, լռութեան մէջ, տրտաքին ու ներքին աշխարհին այն գերազոյն ներդաշնակութեանը մէջ, լուսեղէն ու հրեղէն բառեր՝ որպէս ջրածին թռչունն իւր տարրին եւ իւր բոյնին մէջէն կը մեկնի՝ յուշիկ կը մեկնին հոգիէդ, ուր ծնան ու սնան այդ թեւաւոր խորհրդաւոր բառերն. Ո՛ւր կ'երթան. կ'երթան վեր, վեր, վեր. միասին այն լուսատարր ու հրանիւթ բանից հետ դու ալ կը վերանաս. նիւթին մէջէն կ'անցնիս, նիւթին անշուշտ յաւէտ ճանապարհիդ վրայ կը հանդիպիս, այլ կը զգաս թէ աննիւթ ես, եւ այնքան աննիւթ կը զգաս զքեզ որքան վերապանաս, վերանաս: Այս այն աղօթքն է՝ ուր մարդ ոչինչ կը խնդրէ, ուր ոչինչ կ'ակնարկէ այս կեանքին եւ այս աշխարհին, այլ կը վերելակէ հրեշտակահանգոյն, գրէթէ անգի-

տակից եւ անգոյ կամ մանաւանդ գերագոյ. Այդ՝ գերագոյն աղօթքն է, Հոգւոյն աղօթքն, աղօթքն անմահից: Կայ մահկանացուն աղօթքն ալ. Հոգիէն թղթած բառերը մաղթանք են վասն հանուրց եւ վասն անձին, վասն աղքատաց, վասն հիւանդաց, վասն որրոց, վասն բատարկելոց, վասն տառապելոց, վասն նաւաբեկելոց, վասն անոնց՝ որք այլ եւս խելքչունին, վասն անոնց՝ որք այլ եւս լոյս չունին, յոյս չունին— խոր վիրապին մէջ ցմահ պիտ' ապրին՝ անհատք կամ ազգք. կ'աղօթես վասն հանուրց, վասն հաւատացելոյն, վասն ամպարչտին...: «Քու աղօթքդ ինձ համար լինչ օգուտ ունի» պիտ' ընդմիջես, Նուրանիս. Ահ, անպարիշ ըզքեզ կը կոչեմ, ըզքեզ, քոյր իմ...: Դիտեմ թէ աշխարհիս վրայ գերագոյն երանութիւնն ո՞րն է ինձ համար. — առանձին աղօթել. Անկէ ետքը՝ — միասին աղօթել, միասին սիրելոյն հետ, միասին քեռն հետ, միասին հոգեհատորին հետ...:

Դուք պիտի շարունակէք զիս ծաղրել. ես պիտի չարունակեմ աղօթել: Եւ իմ Աստուածս զիս կը սիրէ, իմ ձայնս հանապազ կը լսէ: Տեսէք, «հրդեհը մարեցաւ» աւետեցին, երբ կ'աղօթէի. մանկիկն ազատեցաւ. եւ Բրուլանդին անվնաս տուն պիտի վերադառնայ՝ կը համարձակիմ գուշակել: Ես աղօթեցի իրեն համար. երեկոյն ալ աղօթքիս մէջ Աստուծմէ խնդրեցի... Թերեւս անկարելին թէ — խելքը գլուխը դար այդ հէգ աղջկան: Հոգւոյս պարտքն էր այս մաղթանքն ընել. այլ կը մտածեմ որ իր վիճակն աւելի եղիկելի չը՞ պիտի ըլլայ, եթէ խելաբերի...:

Բայց դու Բրուլանդիին պատմութիւնն ամբողջ չը գիտես: Աւասիկ ինչպէս Տիկին Երանեան շարունակեց այդ պատմութիւնը. «Այլ Բրուլանդիի եւ Արտաշէսի (այս էր երիտասարդին անունը) մէջ աններդաշնակութիւն մը պիտի ըլլար. եւ այս բանը կը խանգարէր աղջկան ուրախութիւնը, պիտի խանգարէր ամուսնութեան մէջ ալ կնոջ երջանկութիւնը: Արտաշէս՝ Բարիդի Լասիւն քաղին մէջ կատարեալ անհաւատ մը դարձած էր, մինչ Բրուլանդի կամ Հրանոյշ (զոյգ անուն ունէր աղջիկը) բարեպաշտ եղած էր ծնօղաց օրինակաւ եւ մանա-

ւանդ քարոզութեամբ վարժապետեան Ներսէս վարդապետին՝ որ քսաներկու տարեկան թարմ հրապուրալի հանձարալի պերճախօս քարոզիչ՝ քարերուն գութ եւ անհաւատից հաւատք կ'ազդէր։ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին՝ միանգամայն լսարան ու դասարան դարձած էր ի շնորհս վարժապետեանին՝ Հասգիւղի երկսեռ երիտասարդութեան համար։ Շնորհն էր անձնաւորեալ այն չքնաղ եկեղեցականն, ինչպէս որ նոր Շնորհալի կոչուեցաւ. ճակատէն բրտինք ու շուրթերէն մեղր կը հոսէին. աչքերէն խմացականութեան կայծեր կը ցայտէին. իւր խօսքերը խորձեր էին լուսախայլ լուսաստիւիւն...

— Տահա՛, տահա՛, ընդհատեց հիւրը՝ որուն կողմ ձայնով հրդեհին առթիւ ըրած անձնասիրական դիտողութիւնն այնքան անախորժ եկած էր ահանջիւս եւ սրտիս։ Հանձն, ադ գոված կարդաւորդ բոլոր ազգը իրեն խաղալիք ըրեր էր. կիւյա ազգասէր էր. փարա չունիմ ըսելով պտտեցաւ, ու վեց հազար ոսկին ելաւ. ախպարներուն համար ինչ քենէ ժողվեր է ադ ստակը՝ որ երթան Եւրոպայի ջուրերը փոք ընեն. որի՞ն բարան որի՞ կը ձիգէ կոր. ադ վեց հազար ոսկին ազգինն է...

— Կը ներէք, էֆէնտի, ընդհատեց մայրս, թողէ՛ք որ Տիկինը շարունակէ այն խեղճ աղջկան պատմութիւնը՝ որուն ամենքս ալ անհամբերութեամբ մտիկ կ'ընենք։

Տիկին Երանեան շարունակեց. «Բըռլանդի բոլոր յոյսը դրած էր Ներսէս վարդապետին վրայ, որ անձնական տեսութեան մը մէջ կամ բեմին բարձունքէն հաւատքի բերէր իր խօսեցեալը. զի Արտաշէս ամեն բան կը զոհէր սիրուհւոյն, այլ երբեք իր խնամտասիրական դաւանանքը։ Շաբաթ գիշեր մը Հասգիւղ կեցաւ. հետեւեալ օրը Քեաղապտիսանէ պիտի տանէր իւր խօսեցեալը։ Մայիս էր։ Առաւօտուն Ներսէս վարդապետ պատարադ պիտի մատուցանէր Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն մէջ։ Բըռլանդի պայման դրաւ Արտաշէսին որ՝ առաւօտուն եկեղեցի պիտի երթային միասին, միասին Քեաղապտիսանէ երթալէ յառաջ։ Երիտասարդն առտըւան ձգեց պատասխանը։ Գիշերը հէգ Հրանոյցը երազ մը տեսաւ՝ որ խորին տալաւորութիւն ըրաւ իր վրայ. — Երազին մէջ Արտաշէսին հետ կը գտնուէր գեղեցիկ վայր մը Քեաղատ-

խանէի նման, որու վրայ խօսած էին առջի իրիկունը. կարապետներ զոյգ զոյգ ծառերուն գագաթներէն նոր իմն ծխածան կազմելով ծովը կ'իջնէին, եւ իրենց թեւն հաղիւ ջուրին հպած՝ կը բարձրանային այնպիսի երգեր երգելով որք կը միացնէին ալեաց ու հողմոց ներդաշնակութիւններն: Այդ թռչնոց մին՝ վտակէն վեր բարձրացած ատեն՝ երեք անգամ աղջկան մօտէն անցաւ, եւ իւր աչաց տակ դանաղան կերպարանափոխութիւններ կը կրէր մինչեւ որ բարձրանար եւ երամին խառնուէր. թեւաւոր ալիք մը, երգօղ ծաղիկ մը, վարսաւոր քնար մը, մարմնաձեւ աստղ մը կ'երեւէր փոփոխակի կարսպն. եւ այդ միջոցին Հրանոյշ կը դառնար Արտաշէսին որպէս զի ցոյց տար իրեն այդ հրաշալի կերպարանափոխութիւններն եւ մասնակից ընէր զայն ալ իր սքանչացմանց, այլ չէր տեսներ խօսեցեալը. միայն կը լսէր իր ձայնն ամեն կողմէ, ներսիդիւն, բնութեան ծոցէն, մանաւանդ ջուրց խորերէն, մանաւանդ երկնից բարձունքէն: Երգօղ ծաղիկն երրորդ անգամուն պահ մը թառեցաւ գլխոյն վրայ. իւր երգը գլխոյն մէջ չշուկի մը կը փոխուէր, բայց կը փայլէր այն երգն ու կը բուրէր: Հրանոյշ Արտաշէսի ձեռքը կը փնտռէր զայն սեղմելու համար, եւ ահա տեսաւ այն ճերմակ ձեռքն որ ջուրց մէջ սպիտակ ճենափայրիկ մը նման կը փայլէր. երգօղ ծաղիկն՝ աղջկան գլխէն երիտասարդին լողացօղ ձեռքին մէջ թռաւ, եւ ձեռքին հետ սուզաւ. եւ նոյնժամայն կոհակին ծոցէն դուրս թռաւ՝ առանց ձեռքին: Այս անգամ՝ երգօղ ծաղիկը հեղուկ մանկիկ մ'էր, ջուրէ մանկիկ մը կապոյտ թեւաւոր, որ ուղղակի եկաւ աղջկան ճակտէն ներս մտաւ, սառուցանելով եւ այրելով միանգամայն աղջկան բոլոր էութիւնն: — Հրանոյշ արթնցաւ՝ զմայլման ու սոսկման զգացմամբ համակուած միանգամայն. Արշալոյսը կը ծագէր. ծունկի եկաւ եւ աղօթեց, մինչեւ որ արեգական ճառագայթք իջան երկնքէն՝ ծաղկանց ցօղին հետ գոգցես Հրանոյշին աղօթքն ալ յերկինս համբառնալու համար: Արտաշէս ալ արթնցած էր. եւ՝ Հրանոյշի ննջարանին կից սենեակը պառկած ըլլալով՝ լսած էր սիրանոյշին սաղմոսերգութիւնը, զոր իւր մօր նման եւ իւր մեծ մօր նման — որուն անունը կը կրէր — բարձրածայն ընելու սովոր էր բարեպաշտ

ԲՐԵՆՆԵՐԻՆ. «Տէր եթէ զըթուռնս իմ բանաս, բերան իմ երգեսցէ զօրհնութիւնս քո:» Արտաշէս դիտողութիւն ըրած էր, թէ Հրանոյշ իրեն երբեք խօսած չէր այնքան հոգեխանդ եղանակաւ. եւ հարցուցած էր ինքն իրեն. «Ի՞նչ է Աստուծոյ սէրը, որ այսքան կ'ազդէ մարդոյս:»

Արտաշէս կը խորհէր, յուզուած՝ որպէս ցայնօր երբեք յուզուած չէր, երբ թաւշային թրզ թրզ մը լսեց սենեկին դրան վրայ: Հրանոյշն էր, սիրանոյշն էր, որ կ'ըսէր. «Արտաշէս, ահաւասիկ առաւօտ է, եւ ես անձկաւ պատասխանիդ կը սպասեմ:» Երկտասարդին յուզումն աւելցաւ, որովհետեւ այդ քնարերգական ձայնին մէջ, հիւանդային, գերերկրային բան մը կար այս անգամ: Արտաշէս այնպիսի տրամադրութեան մը մէջ կը գտնուէր, որ մերժողական պատասխան մը չէր սպասուէր իրմէն: «Ելած եմ.» պատասխանեց. անհամբեր լուացուեցաւ, հագուեցաւ, եւ դուրս ելաւ. Հրանոյշ հագած էր նոր զգեստ մը սպիտակ, Հռոմէագաւան ազգաց աղջիկներուն նման՝ որք սպիտակ հագուստով եւ ամբիժ որտով կը տօնեն Ս. Կուսին նուիրեալ ամիսն: «Սենեակէ՞դ ելար թէ երկնքէն իջար, ո՛ր կոյս,» ձայնեց սիրավառ երկտասարդն, որ սակայն զարմացմամբ ու մտատանջութեամբ տեսաւ թէ՛ ինչպէս որ ձայնին մէջ՝ խօսեցելոյն դէմքին ալ վրայ արտասովոր բան մը կար. «Անհանգիստ ես, խնշշ, ըսաւ Արտաշէս. գիշերը շատ նստանք. զով էր, եւ ցո՛ւրտ առիր արդեօք:» Հրանոյշ պատմեց իւր երազը. եւ յարեց. «Ուշ մնացինք. պատարագէն առաջ պէտք է եկեղեցին գտնուիմ... գտնուինք:» Արտաշէս միակ խօսքով մը պատասխանեց լատիներէն *Fiat voluntas* ⁽¹⁾. (Եղիցին կամք քո):

(Աւարտն յառաջիկայս)

ՄԵԼԱՆԻԱ

(1) Խենդ աղջկան մը սոյն պատմութեան մէջ՝ առանց նշանակութեան կամ առանց խորհրդոյ չէ յիշատակութիւնն Աւեստրանին այս խօսքին, որ Վիգդօն Իւկոյի՝ կաթնկեր մանկան մահուան պատճառաւ խենդեցած կնոջ մը վրայ գրած մէկ բանաստեղծութեան վերնագիրն է: Մեծ բանաստեղծին բոլոր քերթուածոց մէջէն սոյն խրական հաստատուն պմնէն աւելի ազդած է սրտիս, եւ քանի՜ ցս ընթերցած եմ զայն:

ՄՏԵՂԾՈՒՄՆ ՄԱՐԴՈՅ

ԵՒ

ԱՍԻԱԿԱՆ ՁԲՆԵՂԵՂ

Մարդկային ցեղը երեւցաւ սառնապատ շրջանէն վերջ : (1)
Ուստի՞ կուգար :

Կուգար անտի ուստի սիւլերեան ծովերու հրատոջոր ժայ-
ռերուն վրայ երեւցող առաջին խոտի ծղօտը եկած էր , ուս-
տի եկած էին կենդանեաց զանազան ցեղերը որք կատարե-
լութեան աստիճանին վրայ գամ քան զգամ բարձրանալով՝
երկրի վրայ իրար փոխանակեցին : Նա կը բղխէր տիեզերաց
մասն կազմող աշխարհաց Արարչին կամքէն :

Երկրագունտը շատ ալլափոխութիւններ կրած էր այն
վայրկենէն 'ի վեր յորում , ըստ Ս . Գրոց ասացուածքին , «էր
աներեւոյթ եւ անպատրաստ , եւ խաւար 'ի վերայ անդնդոց
եւ հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջուրց» : Այս ալլափոխու-
թիւնքը մեզ կ'ուսուցանէ երկրաբանութիւնը , թէ ինչպէս
մեր երկրագունտը՝ խկզբան կազակերպ՝ անջրպետութեան
մէջ կը թափառէր ամպամածի մը պէս , թէ ինչպէս հեղուկ
վիճակն առաւ խտանալով եւ տակաւ սկսաւ հաստատնալ
իւր մակերեւոյթէն , եւ մեզ կը ներկայացնէ այն ներքինյուղ-
մանց , տապալմանց եւ մասնական տեղափոխութեանց նկա-
րագիրը որոց ենթարկեալ էր երկիրը , մինչեւ իւր հաստա-
տուն կեղեւին ըստ բաւականին ստուարանալը , որմէ յետոյ
երկրաբանական մեծամեծ յեղափոխութիւնք սկսան նուազ
ուժգնութեամբ եւ նուազ յաճախութեամբ պատահիլ : Այ-

(1) Երկրի ծագման եւ կազմութեան պատմութիւնը § մեծ եւ անսան-
ման դարերու (époque) կը բաժնուի , որք են . աշխական դար , անցողա-
կան դար , երկրորդական դար , երրորդական դար եւ չորրորդական դար : Այս
իւրաքանչիւր դարերը իրենց ոտորաբաժանումները կամ շրջանները (pé-
riode) ունին . այսպէս չորրորդական դարը երեք որոշ ժամանակագրա-
կան բաժանումներ ունի . 4⁰ . Եւրոպայի չրհեղեղ , 2⁰ . Սառնապաս շրջան .
3⁰ . Սեղծումն մարդոյ եւ Ասիական չրհեղեղ :

նուհետեւ տեղի ունեցաւ գործարանաւոր մարմնոց ստեղծագործութիւնը, կեանքը երեւցաւ երկրագունտի վրայ, ծնան առաջին բոյսք եւ առաջին կենդանիք։ Այս գործարանաւոր կեանքը հետզհետէ կը բազմապատկէր, կը զարգանար եւ կը կատարեւագործուէր զոյգի որ երկրագունտն կը յառաջանար իւր կազմութեան յաջորդական կերպարանաց մէջ։

Այսպիսիւ կը հասնինք երկրագունտի պատմութեան ամենէն մեծ դարուն, որ է լրումն եւ պսակումն ստեղծագործութեան։

Երրորդ դարու վերջը՝ ցամաքները եւ ծովերը իրենց այժմեան ներկայած փոխադարձ սահմաններն արդէն առած էին։ Դեանի կործանմունք, երկրի փեռեկումածք եւ անոնց արդիւնքն եղող հրաբխային երեւոյթք ցանցաւ տեղի կ'ունենային, եւ սահմանափակ ու տեղական մասներ միայն կը պատճառէին։ Միեւնորտը կատարեալէս պայծառ էր։ Գետերը եւ առուները հանդարտիկ եզերաց մէջտեղէն հեզասահ կը թաւալէին իրենց ալեակները։ Գործարանաւոր մարմինք նոյն էին այժմեաններուն հետ։ Առատ բուսաբերութիւն մը՝ պէս պէս ըստ կլիմայից՝ կը գեղեցկացնէր երկիրը. արդէն կենդանեաց ստուար բազմութիւն մը ջրոց, ցամաքաց եւ օդոց մէջ կը բնակէր։ Սակայն Արարչագործութիւնը տակաւին անկատար էր։ Կը պակսէր էակ մը որ կարող ըլլար ի միտ առնուլ այս հրաշալիքները եւ հիանալ այս վսեմ գործին վրայ, կը պակսէր հոգի մը ի պաշտօն եւ ի փառաբանութիւն Արարչին։

Աստուած ստեղծեց զմարդ։

Ո՞վ կամ ի՞նչ է մարդ։

Եթէ ըսեմք թէ մարդ մտաւոր եւ բարոյական էակ մըն է, կատարեալ գաղափար մը ընծայած չենք ըլլար իւր իսկութեան վրայ։ Ֆրանքլին կ'ըսէ թէ մարդ ինքնիրեն գործիներ չինելու կարողութեամբ օժտեալ էակ մըն է։ Այս սահմանը առաջնոյն մէկ մասը միայն ի վեր կը բերէ, այն ալ ստորացնելով։ Արիստոտէլ զմարդ կոչած էր ֆալսափական եակ։ Լինէնէոս իւր Դրոսթիւն քննութեան (Système de la nature) մակագրեալ գրքին մէջ զմարդ խնայուն կոչելէ զինի, այս սե-

ռական անուան սա խորհրդաւոր բառերը կը կցէր, անձաւոր գանձն ծանիր:

Արդի բնապատում մը իզխորը Ժ. Սէնթ-Իլէր կըսէ. «Բոյսը կ'ապրի, կենդանին կ'ապրի ու կը զգայ. իսկ մարդ կ'ապրի կը զգայ եւ կը խորհի» (1). Հոս ալ կենդանին նուաստացած է, ըստ որում՝ բազում պարագայից մէջ՝ կենդանին կը մտածէ, կը տրամախոհէ, կը խորհրդածէ եւ հասուն կերպով կ'ընտած որոշմամբ մը կը գործէ (2), եւ ոչ թէ սոսկ զգայողութիւն մը ունի:

Մարդկային էակը ճշգիւ սահմանելու համար, մեր կարծիքն է թէ պէտք է իւր իմացականութեան իսկութեան եւ հասողութեան (portée) ծանօթանալ: Ինչ ինչ պարագայից մէջ՝ կենդանեաց իմացականութիւնը գրեթէ մերինին կը հաւասարի, բայց մարդուս իմացականութիւնը այնպիսի կարողութեամբ մը զինուած է որ իրեն միայն սեփական է, եւ այդ կարողութեան համար էր որ Ստոուած զմարդ ստեղծելովը՝ կենսակիր էակաց վերամբարձիկ սանդուղին վրայ բողբոջին նոր աստիճան մը աւելցուցած եղաւ: Մարդկային սեռի յատուկ այս կարողութիւնը վերացականութիւնն (abstraction) է:

Ուրեմն կըսեմք թէ մարդ մտաւոր եւ վերացականութեան կարողութեամբ օժեցալ էակ մըն է:

(1) Վոլդեր արդէն մի եւ նոյն բաղդատութիւնն ըրած էր. «Յաւիտենական ճարտարապետը մարդոց տուած է գործարանաւոր կազմութիւն, զգացողութիւն եւ իմացականութիւն, կենդանեաց՝ զգացում եւ զոր ինչ բնագոյումն կանուանեմք, իսկ բուսոց գործարանաւոր կազմակերպութիւն միայն: Ուրեմն իւր գօրութիւնը շարունակ կազդէ այս երեք բազաւորութեանց վրայ»: — Վոլդեր, *Հրուցարարքիւն* եւ *խօսք խնաստիրական*:

(2) Տես Ժորժ Լըրոյի *Ի վերայ կենդանեաց նախակական*. Ֆրետերիք Գիւլիէի *Կենդանեաց բնագոյնն* եւ *խնայականութեան վրայ ֆենախօսութիւններ*. Լալլմանայ *Բնական դաստիարակութեան* գիրքը. Թուսքնէի *Կենդանեաց միջք* երկը. Բայց մանաւանդ Ժ. Հուգօյի, Պեյճիական Ակադեմիոյ ականաւոր կանաւորդին՝ Ռաուլմասիւրութիւն կենդանեաց մտաւոր կարողութեանց վրայ, *համեմատելով զանոնք ընդ մարդկայինն*, անուն խիստ կատարեալ եւ նշանաւոր երկասիրութիւնը, յորում դասաւորուած եւ միացած կը գտնուին այն ամեն իրողութիւնք, որք կենդանեաց բոլոր դասակարգերուն մէջ իմացականութեան գոյութիւնը յայտնի եւ անմիտելի կերպիւ կը հաստատեն:

Վերացականութեան կարողութեամբ բարձրացաւ մարդ նիւթական եւ բարոյական կարողութեան բարձրագոյն աստիճանի մը : Վերացականութեամբ երկիրը իւր իշխանութեան տակ առաւ եւ իւր հոգին վսեմ տեսողականութեանց (contemplations) բարձրացուց . վերացուցանելու կարողութեան շնորհիւ մարդ յղացաւ գաղափարականն (l'idéal) եւ ստեղծեց բանաստեղծութիւնը , ըմբռնեց անսահմանը եւ գիտութեանց ծնունդ տուաւ : Այսպիսի բարձր աստիճանաւ մը կը զատուի մարդ ի կենդանեաց եւ ինքնուրոյն եւ բոլորովին նոր էակ մը կը կազմէ յաշխարհի : Հասկնալ գաղափարականն ու անհունը , ստեղծել քերդողութիւնը եւ գիտութիւնքը այս իսկ է մարդ :

Յամին 1800 փինէլ բժիշկին կէս վայրենի էակ մը բերուեցաւ որ անտառաց մէջ կապրէր , ծառերու վրայ կը մաղցէր , ազագուն տերեւներու վրայ կը պառկէր , եւ երբ մարդիկ իրեն մօտենային՝ խոյս կուտար : Որսորդներ բռնած էին զայն , անձայն էր եւ խօսք չէր հասկնար . Ավեյրօնի պզտիկ վայրենիին կը կոչէին զայն : Բարիզու գիտունք ընդերկար վիճաբանեցան այս տարօրինակ անհատին ծագման վրայ : Արդեօք կապիկ էր , վայրենի մարդ էր արդեօք :

Իդար բժիշկն որ Ավեյրօնի վայրենւոյն պատմութեան հետաքրքրաշարժ մէկ հատուածը հրատարակած է , հետեւեալը կը գրէ :

«Երբեմն միայնակ՝ խուլ եւ համբերու պարտեզը կ'իջնէր եւ կ'երթար աւազանին եզերքը կը նստէր , յայնժամ իր վարանումը կը նուազէր աստիճանաբար , մարմինը կը հանգարտէր , դէմքը քիչ ատենէն մեղմաղճոտ մտախոհութեան յայտնի նկարագիր մը կ'ստանար , այսպէս ամբողջ ժամերով կը կենար , ուշի ուշով դիտելով ջրոյն երեսը , որոյ վրայ երբեմն երբեմն չոր տերեւներու շիւղեր կը ձգէր . . . երբ գիշեր ատեն եւ ի լուսնակի՝ լուսոյ նշոյլք իւր սենեկին ներսը կը ճառագայթէին , գրեթէ ամեն անգամ կ'ելլէր եւ պատուհանին առջեւ կը կենար , հոն կ'անցընէր գիշերուան մէկ մասը ոտից վրայ կանգուն , անշարժ , գլխակոր , լուսնի պայծառութեամբ լուսաւորուած դաշտին վրայ ակնկառոյց , տեսակ մը մտային յափշտակման մէջ ընկղմած . . . »

Այս էական մարդ էր անշուշտ : Ամենէն խելացի կապիկին վրայ ալ երբեք չեն դիտուած այսպիսի մտախոհութեան յայտնի նշաններ , գաղափարական ընդարձակ ըմբռնումն , կամ ուրիշ խօսքով՝ վերացութեանը այս կարողութիւնը որ մարդկութեան միայն է սեփական :

Հատորներ գրուած են մարդկային սեռի միութեան խնդրոյն վրայ , այսինքն , որոշելու համար թէ արդեօք մարդուն ստեղծման բազմաթիւ կեդրոններ եղած են , եթէ ոչ մարդկային տեսակը միակ բուն մ'ունեցած է : Բազում բնապատումներու հետ մեր կարծիքն է թէ մարդկութիւնը միակ բուն մ'ունեցած է եւ թէ այլ եւ այլ մարդկային ցեղերն , ճիթագոյն , թխագոյն , սեւ եւ պղնձագոյն , ոչ այլ ինչ են , բայց եթէ սպիտակ կամ կովկասեան ցեղին վրայ կլիմայից ազդեցութեան արդասիւք : Հստ մեզ , մարդկային սեռը՝ իւր ստեղծման եղանակին աստուածային եւ յաւէտ անքննելի խորհուրդէն վերջ , առաջին անգամ երեւցած է Ասիոյ բազմահարուստ դաշտավայրերուն մէջ , եփրատայ գեղածիճազ ափանց վրայ , ինչպէս որ կուսուցանեն ամենէն հինաւուրց ժողովրդոց աւանդութիւնք :

Աստուածային ծոցէն դուրս ելլող առաջին մարդն սիրելի է մեզ ներկայացնել այս հարուստ եւ զօրուոր բնութեան մէջտեղ , Ասիոյ պայծառ կլիմային եւ փայլուն երկնից ներքեւ , ընդ հովանեաւ ամենաուստ դալարեաց , որք անուշահոտ բուրումներով օդը կը խնկէին :

Դիւրին է տեսնել թէ հեռի եմք մեք համակարծիք լինելէ այն բնապատումներու , որք զմարդ՝ իւր տեսակին գոյութեան սկզբնաւորութեան ժամանակ՝ իբրեւ տեսակ մը կտակի կը ներկայացնեն , ժանտատեսիլ դէմքով , մազեղ մարմնով , քարանձաւներու մէջ բնակալ , նման արջոց եւ առիւծուց , եւ այս վայրագ կենդանեաց անասնական բնազդ մոնց բաժանորդ : Անտարտիդոյ նախնական մարդն անցուցած է շրջան մը՝ յորում իւր կենաց պաշտպանութեանը համար մաքառած սէտք է ըլլայ վայրենի գաղանաց հետ եւ ի վայրենութեան սպրած անտառաց եւ դաշտաց մէջ , ուր նախախնամութիւնը զինքը ձգած էր : Բայց այս կրթութեան շրջանը

երկարատեւ չ'է եղած՝ անշուշտ եւ մարդ՝ գերադանցապէս ընկերական՝ քիչ ատենէն միացած է միեւնոյն փախազներով ողեւորուած եւ միեւնոյն շահերով մերձեցած խումբերու. եւ այս միջոցաւ կրցած է նուաճել կենդանիները, յաղթանակել տարերաց, ինքզինք պատսպարել իրեն՝ սպառնացող անհամար վտանգներէն եւ երկրի միւս բնակիչքը իւր իշխանութեան ներքեւ առնուլ:

«Առաջին մարդիկ, կըսէ Պիւֆոն, դեռ եւս երկրի վրայ յաճախ տեղի ունեցող շարժմանց ականատես՝ ողողմանց գէմ լեռներէ վատ ուրիշ ապաստանարանէ զուրկ եւ այս ապաստանարաններէն ալ հրարուղիներու հրով հալածուած, դողդոջներով երկրի մը վրայ որ իրենց ռաից ներքեւ կը դողար, մտքով եւ մարմնով մերկ, բոլոր տարերաց աւերածին ենթարկուած, վայրենի կենդանեաց կատաղութեանը զոհ, որոց որս լինելէ չ'էին կրնար ճողորպիլ. ամենքն հաւասարապէս մահադուշակ հառարակաց սարսափով մը պաշարեալ, ամենքն հաւասարապէս ի հարկէն ստիպեալ չ'էր որ խորհեցան միանալ, նախ թուով իրենք զիրենք պաշտպանելու համար, յետոյ իրարու օգնելու եւ բնակարան ու զէնքեր շինելու ազգաւ համաձայնութեամբ աշխատելու համար: Նայս սկսան տապարի ձեւով սրել այն կարծր կայծքարերը, այն յասմկաքարերը (jade), այն շանթաքարերը (pierres de foudre), որոց համար կարծուած էր թէ ամուրէրէն ինկած եւ որոտմամբ կազմուած են, եւ որք սակայն զուտ բնական վիճակի մէջ եղող մարդուն արուեստին առաջին յիշատակարաններն են: Անշուշտ մարդ քիչ ատենէն մի եւ նոյն կայծքարերէն կրակ հանած է՝ զանոնք ուժգին իրարու զարնելով, անշուշտ հրարուղիներու բոցէն եւ անոնց հրաբորբոք լուսաներուն կրակէն օգտուած է անտառներ եւ մացառներ հրձիգ առնելու եւ իրեն ճանապարհ հորդելու համար. այս զօրաւոր տարեր օժանդակութեամբ նա մաքրած, սրած եւ առողջարար ըրած է այն տեղերը ուր կուգէր բնակիլ, քարեղէն տապարով զարկած կտրած է ծառերը, փայտերը կահադործած է, իւր զէնքերը եւ ամենահարկաւոր գործիքները շինած է. եւ բիրեր եւ ուրիշ ծանր եւ պաշտպանողական զէնքեր ձարելէ

վերջ՝ մարդիկ աւելի թեթեւ ու յարձակողական գէնքեր չինելու կերպն ալ չ'գտան ի հեռուստ եղջերու մը հարուածելու համար: Կենդանւոյ ջիւ մը, հալուէի թեւեր, կամ փայտային տունիկ մը ճապուկ կեղեւը իրենց ծառայեցին իրրեւ լար, որով առաձգական ոստի մը երկու ծայրերը միացնելով աղեղ շինեցին, շատ մը սլզտիկ խիճերու ծայրերը սրեցին, եւ անոնցմով նետի ծայրեր շինեցին, քիչ ատենէն անշուշտ ունեցան ցանցեր ու վարմեր, լաստափայտեր ու ջրանցքներ, եւ այսչափով բաւականացան ցորչափ սլզտիկ աղգեր միայն կազմած էին որք կը բազկանային մէկ քանի ընտանիքներէ կամ լաւ եւս միեւնոյն ընտանիքէ սերած աղգականներէ, ինչպէս որ տակաւին կը տեսնեմք վայրենութեան մէջ մնալ ուզող ժողովրդոց մէջ, որք կրնան այգւէս մնալ ուզել այնպիսի տեղեր ուր ընդարձակ ազատ միջոց, ինչպէս նաեւ երէ, ձուկ եւ պտուղներ չ'են պակսիր: Բայց այն ամեն տեղերը ուր միջոցը սահմանափակուած է ջրերով, կամ բարձրաբերձ լեռներով սեղմեալ՝ այս սլզտիկ աղգերը խիստ բազմանալով ստիպուած էին իրենց հողը մէջերնին բաժնել եւ այն վայրկենէն երկիրը մարդուս տիրապետութեան ենթարկուած է, մարդ երկրին տիրացած է իւր մշակական ուշխառութեամբք եւ իւր սեփականութեան առաջին գործողութեանց անմիջապէս ետեւէն եկած է հայրենեաց սէրը. անհատական շահը աղգային շահու հետ միանալով՝ կարգ, կանոն եւ օրէնք մուտ գտած պէտք է ըլլան եւ ընկերութիւնը հաստահիմն արմատացած ու զօրացած է» (1):

Սիրելի է մեզ ի մէջ բերել մեծ հեղինակի մը այս էջերը: Բայց ականաւոր բնապատումն որչափ պիտի յաւելուր իւր պերճախօսութիւնը եւ իւր նկարագիրներու կորովը. եթէ իւր ժամանակը գիտութիւնը ձեռք բերած ըլլար, այն ծանօթութիւնները զորս այսօր ունիմք ի ձեռին. եթէ, կ'ըսեմք, նա կարող ըլլար պատկերացնել զմարդ իւր ստեղծման առաջին ժամանակներուն մէջ, կենդանեաց անհամար բազմութենէ՝ մը շրջապատուած որ կը գրաւէին յայնժամ եր-

(1) Պիլֆօն, Ժամանակի ղեռքբերակ (նստոր 12) :

կիրք, եւ անդադար կռուոյ մէջ այն վայրենի դազանաց հետ որոցմով լի էին հին աշխարհի անտառք: Մարդս կազմաւորութեամբ խիստ տկար, յարձակման կամ ինքնապաշտպանութեան համար բնական զէնքերէ զուրկ, անկարող թռչնոց պէս օդոց մէջ խոյանալու կամ ընդ երկար ջրոց մէջ տպրելու ձկան կամ սողունի մը նման, շուտով անհետանալու սահմանեալ կը թուէր: Բայց իւր ճակատին վրայ աստուածային կնիքը դրոշմուած էր: Բացառիկ իմացականութեան մը բարձրագոյն ճրիցը չնորհիւ, այս ըստ երեւութի խեղճ արարածը սարսէր առ սակաւ երկրի վոյրազասուն բնակիչները անհետացնել եւ անոնց միայն թոյլ տալ տպրելու, զորս կը վերապահէր ի պէտս իւր կամի հաճոյս, եւ մշակութեամբ պարտէր բոլորովին այլախոխել ցամաքաց նախնական կերպարանքը:

Մարդուս Ասիոյ մէջ եփրատայ տփանց վրայ նախ երեւալուն կարծիքը հաստատուած է մարդկային սլաոմութեան մէջ բարձր կարեւորութիւն ունեցող եղելութեամբ մը որու տեւոյն մասին զանազան ժողովրդոց մէջ սրահուած շատ մը աւանդութիւնք համաձայնելով մի եւ նոյն վայրը ցոյց կուտան:

Կուզենք խօսիլ Ասիական ջրհեղեղին վրայ:

Ասիական ջրհեղեղը, որուն յիշատակը մեզ կը փոխանցէ Սրբազան սլաոմութիւնք, կրնայ բացատրուիլ՝ ըստ մեզ՝ Կովկասու կից եզող երկար լեռնաշղթային մի մասին ամբարձմամբ: Երկիրը երկրեղիւնով իւր ցրտացման անխուսափելի հետեւանք եզող ձեղքով մը, այս անսահման բաժակէն հրաբլխային նիւթոց ժայթքում մը դուրս արձակուած է: Ջրուշողոյ ահագին զանգուածներ կ'ընկերանային անշուշտ երկրագնաի խորերէն դուրս արձակուող լաւայից ժայթքման: Այս շոգիները խտանալով անձրեւի վերածուեցան եւ տեղատարափ երկիր թափելով դաշտավայրերը սոյն ցեխի հրաբուխին տակ ողողեցան: Խիստ մեծատարած շառաւիղի մը վրայ՝ դաշտավայրաց ողողումն այդ ամբարձման վայրկեանական արգասիքն եղաւ, իսկ Արարատ լեռան կազմութիւնը նոյն երեւոյթին մնայուն հետեւանքն եղաւ: Ըստ մեզ այսպիսի բացատրութիւն մը միայն կարելի է տալ այդ երկրաբանական

յեղափոխութեան: Լսենք այս եղելութեան պատմութիւնը
զոր կ'ընէ Սրբազան Պատմիչն Յննդոց գրքին մէջ:

«Յամին վեցարիւրորդի կենացն Նոյի, յերկրորդում՝ յամ-
նսեան ի քսան եւ յեօթն ամսոյն սլառառեցան ամենայն
աղբիւրք անդնդոց բազմաց, եւ սահանք երկնից բացան, եւ
եղեւ անձրեւ՝ ի վերայ երկրի զքառասուն տիւ եւ զքառա-
սուն դիւեր: . . . Եւ սաստկանայր ջուրն յոյժ՝ յոյժ ի վերայ
երկրի, եւ ծածկէր զամենայն լերինս բարձունս որ էին ի
նեքոց երկնից. Հնգետասուն կանգուն բարձրացաւ ջուրն ի
վեր, եւ ծածկեաց զամենայն լերինս: Եւ մեռաւ ամենայն
մարմին չարժուն ի վերայ երկրի, թռչնոց եւ անասնոց եւ
գազանաց, եւ ամենայն սողուն զեռուն ի վերայ երկրի, եւ
ամենայն մարդ, եւ ամենայն որ շունջ կենդանի յընդունա
իւր, եւ ամենայն որ ինչ էր ի վերայ ցափաքի՝ մեռաւ: Եւ
ջնջեաց զամենայն հասակ որ էր ի վերայ երեսաց երկրի, ի
մարդոց մինչեւ յանասուն եւ ի սողնոց մինչեւ ի թռչունս երկ-
նից, եւ ջնջեցան յերկրէ. եւ մնաց միայն Նոյ եւ որ ընդ-
նմա էին ի տապանի անդ: Եւ բարձրացաւ ջուրն ի վերայ
երկրի (1) աւուրս հարիւր եւ յսուն»:

Կը կրկնեմք թէ Աստուածաշունչի պատմութեան մանրա-
մասնութիւնք՝ Սրբառա լերան կազմութենէն անմիջապէս
յառաջ տեղի ունեցող հրաբխային եւ տղմուտ ժայթքմամբ
կրնան բացատրուիլ: Այն երկիրներուն ողողում՝ պատճառող
ջրերը ծագում կ'առնէին հրաբխային բոբրոքման ընկերա-
ցող ջրաշողոց ահագին զանգուածներէն: Այս շոգիւք խտա-
նալով ի ջուր՝ վերստին երկրի վերայ տեղացին եւ ողողեցին
այն ընդարձակած աւալ գաշտավայրերը որք այժմ՝ Սրբառ-
այոյ բարձրաբերձ լերանց ստորոտէն կը սկսին:

Երկիր կամ սոսկեայն երկիր խօսքը որ Աստուածաշունչի
թարգմանութեան մէջ կը գտնուի, բացատրութեան մը կը
կարօտի: Պէտք է զայն նկատել իբրեւ փոխաբերական եւ
այլաբանական ասացուածք մը: Մարտէլ տը Սէրըը անուն

(1) Վիշխաք կոչուած Աստուածաշունչի լատինական բարգմանութեան
մէջ գրուած է՝ ի վերայ ամենայն երկրի:

երկրաբան մը՝ որ Աշխարհածնութիւն Մովսիսի (Cosmogonie de Moïse) հմտալից գիրք մը շինած է, Ս. Գրոց այս ասացողածքին կտտարեւապէս ընդունելի մեկնութիւն մը տուած է: Յուցուցած է որ հասարեդս բառով, որ ըստ նմա, սխալ թարգմանուած է ամենայն երկիր, Մովսէս կուզէր նշանակել երկրի միայն այն մասը որ յայնժամ բնակեալ էր, եւ ոչ բնաւ անոր ամբողջ երեսը: Ըստ նմա՝ հասարեդս բառը չունի միշտ այն նշանակութիւնը զոր անոր կ'ընծայեն Ս. Գրոց թարգմանութիւնք այլ խիստ շատ անգամ մարդ, երկիր գաւառ առմամբ կը գործածուի:

Նոյն անձը մի եւ նոյն կերպով կը բացատրէ Ս. Գրոց մէջ գտնուած ամենայն յերիւնի խօսքը:

«Մովսէս կ'ըսէ, ամենայն յերիւնի լսելով միայն իւր ճանչցած լերինքը կը հասկնար որոց թիւը շատ ստուար է՝ էր, այլ կը սահմանափակուէր իւր ժամանակին բնակեալ երկիրներու մէջ եւ հետեւաբար զանոնք միայն կրնար ականարկել Մովսէս երբ ջրհեղեղի մեծութեան վրայ կը խօսէր:

«Ուստի բազում մեկնիչք այս հատուածը ոչ թէ բառական կերպով թարգմանեցին, այլ սահմանափակելով ջրհեղեղն մարդաբնակ երկիրներու մէջ միայն:

«Այսպէս Պ. Կլէռ իւր Ծաղկաբայ եբրայական (Chrestomathie hébraïque) գրքին մէջ այս հատուածը հետեւեալ իմաստով կը թարգմանէ. «Ջուրերը այն աստիճան շատցած էին որ ընդարձակ հորիզոնին ամենաբարձր լեռներն անով ծածկուեցան, եւն:»

Այս թարգմանութիւնը այդ հատուածին նուազ ընդարձակ իմաստ մը կուտայ, որովհետեւ ջրոց ծածկած եւ ողողած լեռները հորիզոնով սահմանեալ լերինքը միայն կը հասկընայ:

Ինչ որ յայտնի կ'երեւի, սա է թէ մարդկային սեռն առաջին անգամ երեւցաւ Կովկասու ստորոտէն սկսող երկիրներուն մէջ, այն վայրերը որք այս օրուան օրս Պարսկաստանի մի մասն կը կազմեն. եւ եթէ հատուած բան մը կայ, եղելութեան հանդիսալոյրին մօտ լեռնաշղթայի մը գոյութիւնն է: Կրնայ ընդունուիլ որ այս լեռնաշղթայի ամբար-

ձուճն տեղի ունեցած ըլլայ հրաքղխային տղմուտ ժայթքման մը հետ մէկտեղ որ այդ լեռանց ոտքէն տարածուողընդարձակ գաշտերը սղողեր է :

Ուրեմն Ս . Գրոց ջրհեղեղն իրողութիւն մ'է : Արդէն շատ մը ժողովուրդք ալ անոր աւանդութիւնը պահած են :

Մովսէս գոյս եղելութիւն իւր գրած ժամանակէն հազար հինգ հարիւր կամ հազար ութ հարիւր տարի առաջուան կը հասցընէ :

Պերոզ , Քաղդէացի պատմիչը , որ Աղեքսանդրի ժամանակը կը գրէր ի Բաբելոն , Քաղդէացի պատմութիւն մը հեղինակած է զոր աշխարհի ծննդենէն կ'ըսկաի եւ կը խօսի տիեզերական ջրհեղեղին վրայ որուն ժամանակը անմիջապէս Նինոսի հայր Բելէն յառաջ կը դնէ :

Վեսայֆ այսինքն Հնդկաց Սուրբ գիրք , որք Ծննդոց գրքին գրուած ժամանակը յերիւրուած են՝ հիմուկուընէ 3500 տարւոյ չափ առաջ , իրենց ժամանակէն 1500 տարւոյ չափ առաջուան կը հասցընեն ջրհեղեղի ժամանակը :

Կեպրնեբն (Զրադաշտաց իրօնին հետեւողք) ալ կը խօսին ջրհեղեղին վրայ եւ մի եւ նոյն թուականին կը վերագրեն :

Կոնիսիւկիոս երեւելի Չինացի փիլիսոփայն , ծնեալ յամին 551 նախ քան զՔրիստոս , Չինաստանի պատմութիւնը կը սկսի ժաս անուն ինքնակալով մը , որուն համար կըսէ թէ ջրերը հոսեցնելու գբաղեցաւ , որ յաւճարացած յղալով մինչեւ յերկինս՝ սակաւին ամենեկն քարծր յերանց ստորոտը կը քրջիին , նուազ քարծր բլուրները կը ծածկէին եւ գաշտավայրերը անգործելի կ'ընէին :

Այսպէս կը կրկնեմք թէ Աստուածաշունչի ջրհեղեղը պատմական ստոյգ իրողութիւն մ'է : Միայն թէ այդ երեւոյթը՝ նման այս տեսակ բոլոր երեւոյթներու՝ տեղական եղաւ , եւ հետեւանք արեւմտեան Ասիոյ լեռանց ամբարձման :

Մեր ժամանակակից նոր ջրհեղեղ մը կրնայ խիստ ճշգրիտ գաղափար մ'ընծայել մեզ Աստուածաշունչի ջրհեղեղին վրայ : Սոյն ջրհեղեղի այլ եւ այլ սխալագոյնները պիտի յիշենք՝ աւելի լաւ հասկննելու համար ճշմարիտ բնութիւնը այն ջրհեղեղ-

զին որ Ասիոյ մի քանի երկիրները ողողեց չորրորդական դարուն մէջ

Յամին 1759 Մեքսիքոյ քաղաքէն վեց աւուր ճանապարհ հեռի կը գտնուէր արգաւանդ եւ լաւ մշակեալ երկիր մը, ուր առատութեամբ կ'աճէին որիզ, եգիպտացորեն եւ բանան (banane): Յունիս ամսուան մէջ սարսափելի ցնցմունք երկիրը շարժեցին եւ այս երկրաշարժը անդադոր կրկնուեցան ամբողջ երկու ամիս: 1759ին Սեպտեմբերի 28էն 29 ին գիշերը, երկիրը սաստիկ ցնցում մը կրեց, մէկ քանի մղոն տարածութեան վրայ երկիրը սկսաւ կամաց կամաց բարձրանալ եւ վերջապէս 150 մէթր բարձրութեան հասաւ շատ մը քառակուսի մղոն մակերեսով մը: Գետինը կը ծփծփար, խնչպէս ծովու ալիքներ մըրկին փչմամբ: Հազար ու մէկ բլուրակներ փոփոխակի կ'ելլային, կը լեռնանային եւ կիջնէին կը դաշտանային: Վերջապէս անսահման անդունդ մը բացուեցաւ: Ծովս, կրակ, հրաբուրբոք վէմեր եւ մոխիրք ահաղին բարձրութեամբ վեր կը նետուէին: Այս մեծաբայ անդունդէն վեց լեռներ վեր կանգնուեցան որոց մէջ էր այն հրաբուրբոք որուն Եօրուլլո անունը տրուեցաւ եւ որ այժմ նախկին դաշտավայրին երեսէն հինգ հարիւր յիսուն մէթր վեր բարձրացած է:

Երկրաշարժին սկսած ժամանակը Ռիօ Տէ Բոլիւիանա եւ Ռիօ Սան-Փեռո երկու առուները յետո նահանջելով ողողեցին ամբողջ դաշտավայրը որուն տեղը կը գրաւէ այժմ Եօրուլլո: Բայց բարձրացող գետնին մէջտեղ անդունդ մը բացուեցաւ եւ առաւ ստորաւ ջրերը: Ջրերը վերստին երեւցան արեւմտեան կողմը իրենց նախկին անկողնէն շատ հեռու կէտի մը վրայ:

Այս ողողումն արդեօք չի՞ կրնար Նոյայ ջրհեղեղին երեւոյթները մեզ յիշեցնել:

Մուշ

ԼՈՒԻ ՖԻԿԻԷ

Թարգմանեց

(Երկիրը ջրհեղեղէն առաջ)

ՄԻՀՐԱՆ ՏՍՄՍՏԻԱՆ

ԶԱՅՆՔ ԱՆՏԱՌԱԿԻՆ

Առ Մեծապատիւ

ՏՕՔԴՕՌ ՏԻՐԱՆ ԷԹԷՆՏԻ ԳԱՓԱՄԱՃԵԱՆ

Վերջին օրն է Սեպտեմբերին .

Սրբիս ուզածն, ախ, չը բերին . . . :

Ներքի վրայ, երկրնի մէջ,

Գրնան համայնք, լուռ, կորումէջ . . . :

Իսկ ես մընամ. երբմ եւ ես .

Զայն անտառին, ոչ զիս կոչես . . . :

«Ո՛ր, եղիւն. մի հովուն ելլար:»

«Թէ ալ չը գամ, մայր իմ, մի լար . . . :»

Եւ ես լալով, լալով երբամ . . .

Կոչեն անտառ զիս մերկանդամ .

Այլ ոչ բնաւին, դեռ կայ Տերեւ,

Թէեւ քնիս ամպ գրլստյս վերեւ . . . :

Անտառակն, հոն, հովսին մէջ է .

Տերեւոց երգն հոն զիս կոչէ .

Իջնեմ շուս, շուս. չը հասնի մայրս .

Հոգած յոյժ է — մեռաւ եղբայրս . . . :

Մահճուն է ձայն քերթից խոփուն .

Այնպէս քրէինձ, սիրեմ զաշուն .

Եւ յար քրէինձ թէ յատուս անդ

Մընայ Մահ ինձ՝ սիրահիւանդ . . . :

Ճամբուս վրայ ոչխարք եւ հաւք .

Ճակիս վրայ սեւ սեւ ագռաւք .

Դօս Տերեւներ յօղս արշաւեն՝

Հալածակնն աշուն հովէն . . . :

(1) Ո՞ւմ կրնայի ծօնել տոյն տաղս, եթէ ոչ Քեզ, յոյժ սիրեցեալ բարեկամ, որ կը սիրէիր յոյժ այն անտառակն, որ հոն երբեմն կ'երթայիր Հոմերոս կարգալ եւ հողմոց ձայնին ուկնդրել:

Մօրկանքս ձայնն հովէն բարձր է.

Մօրկանքս ձայն մեղրէն քաղցր է:

Բայց սիրոյն ձայն, կոչէ զիս նայ.

Եւ այն ձայնին հով դիմանայ...:

Միշտ, ներսիդիս, ի քնւփս սրբիս,

Յարե՞նաբոյս ի հնու վարդիս,

Գեղգեղէ նա, կոչո սիրավառ.

— Իսկ ինք. տարաւ զայն նաւավար...:

Հեռի իրմէն, հալիմ, վառիմ,

Կամ ի մէջ հուրց՝ զոգցես սառիմ.

Եւ զի փրկուիմ այս տանջանքէն,

Ակընկալեմ, Մահ, օգն ի քէն...:

Գրեալ յանտառս, ուս ձայնդ հասնի:

Հողմայարոյց բոսուերդ անցնի.

Այլ հուր ես դու. Աստուած իսկ զանձն

Առ մարդն եցոյց. Ո՛հ, լեր վեհանձն...:

Չը գիտեմ ինչ պատասխանէ՝

Խռովիչ խօսովն այն խռովէն՝

Մահն: Ասէ ցիս. «Երեսասնորդ,

Կենց. սիրէ զքեզ միմիայն մարդ (1) . . . »

ԹԵՒԱՆԵԻՑ

ՅՈՒՇԻԿՔ ԲԻԻԹԱՆԱԿԱՆՔ

ԾԱՆՈթՈՒԹԻՒՆՔ

(1) Եւքսինեան-Պոնտոսի մինչ ի Թրակիա ափանց վերա-
յօք մեզ ծանօթութիւն տուողն նախ եղած է Քսենոփոն զօ-
րավարն ու մատենագիրն՝ երբ հայրենիք նահանջող Յունա-
կան բիւր զօրաց առաջնորդելու պաշտօնն ունէր (401):

(2) Դիողինէս լիլիստիային ծննդավայրն է:

(3) Բիւթանիա Պարսից կառավարութեան լծոյն տակն
ինկած լինելով (347-333) կուսակալ — Թագաւորութիւն մը

(4) «Մայրդ» ի տեղ՝ յանգին պահանջմամբ:

կազմած էր՝ միանալով Փռիւգիոյ, Պափղագոնիոյ եւ Հելլեսպոնտեայ ծովափնեայ երկիրներուն հետ, որպէս կանխաւ խոյ յիշատակեցինք :

(4) Քսենոկրատ Քաղկեդոնացի փիլիսոփայն՝ Պլատոնի աշակերտն՝ այս դարուն մէջ (406-314) տկանաւոր եղած է Ճառ յաղագս Արուեստի տիրելոյ, Գիտք վեց զբնութեան եւ ասոյ զՓիլիսոփայութեան կոչուած երկերովը :

(5) Բիւթանիա այս դարուն սկիզբը կարքեդոնացւոյն Մեծին Աննիքաղայ ապաստանարանն եղած է, երբ նա շատ մը արշաւանքներէն յետոյ իւր հայրենեաց մէջ ապահովութիւն չգտնելով՝ որոշեց յԱսիա փախչիլ Մեծին Անտիոքոսի քով, եւ հոն ալ չարախորհուրդ տալատականաց նախանձարեկութենէն նեղուելով՝ ի կրեաէ եւ ասպ տնաի Բիւթանիոյ Լիրիսա քաղաքը քաշուեցաւ Պրուսիա Գ. Թագաւորին քով : Հազիւ հոն հասած լինելով՝ Պրուսիա զայն Հռովմայեցւոց յանձնել ուզեց, բայց Աննիքաղ, առ երկիւղի Հռովմայեցւոց անձնատուր լինելու, անդ ինքզինք թունաւորեց ու 63 տարեկան մեռաւ (185) Հռովմայ հիմնարկութենէն 569 տարի ետքը :

Գիտել արժան է նաեւ թէ Բիւթանիոյ Պրուսիա Թագաւորաց անուամբ Պրուսա կոչուած են հին Բիւթանիոյ մի քանի գիւղերն՝ յորս է եւ այժմու Պրուսա :

(6) Նիկոմէդ անուամբ երեք թագաւորներ կը յիշատակուին պատմութեան մէջ Բիւթանական գահուն վերայ նստած (282-75) 207 տարուան միջոցի մէջ, յորոց առաջինը՝ իւր անունով Պրոպոնտոսի արեւելեան կողմը եւ Աստակենեան ծովախորշին խորը կամ ծայրը՝ Նիկոմիդիա քաղաքը կառուցց Սատակոս քաղաքին մօտ (Ն. Ք. 278) : Աստակոս անունն՝ կամ Նիկոմիդիոյ ծոցէն ելլող ծովային այն համեղտ՝ ճաշակ իւեցգետինէն առնուած է, եւ կամ կենդանին՝ յանուն քաղաքին՝ Սքաֆօզ կանուանի :

Հին ատենները Նիկոմիդիան՝ Աստրակոս կամ Ուրիա ալ կոչուած է, բայց Պաղոմէոս այս երեք քաղաքներն զառ զառ կը կարծէ :

Փոքուն-Ասիոյ սոյն ծովեզերեայ հին մայրաքաղաքին գե-

ղեցկութիւնը Լիբանիտս իրեն ժամանակակից հոյակապ քաղաքացի՝ Հռովմայ, Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքայ եւ Բիւզոնդիոնի հետ կը հաւատարեցնէ, ինչպէս որ Եւրոպացիք ալ զարգիւն՝ Նէսպօլսոյ, Լիսպոնայի եւ Բալերմոյի կը նմանցնեն Ստամպուլի արտաքին գեղեցիկ տեսարանը, եւ իւր յոգնութիւն խրոխտ աշտարակացը համար ալ՝ Երկրորդ Հռովմ կ'անուանեն:

Նիկոմիդիոս՝ Հռովմէական կայսրութեան միջոյին Բիւթանական նահանգին երեւելի քաղաքն եղաւ, ու Օգոստոս կայսեր իսկ թեւարկութիւնը վայելեց, զի հոն տաճար մը նուիրուած էր իրեն: Պլինիոս իմաստասէրն Բ. դարուն սկիզբը սոյն քաղքին քաղաքապետն էր:

Դիոկլետիանոս իւր բնակութիւնն հոն հաստատելով՝ զայն հոյակապ շինուածներով զորդարեց, ու սիրայօժար եղաւ՝ անդ օթագայելու: Դիոկլետիանոսէն ետքն կայսերանիստ քաղաք եւս լինելով գերապանծ վառաւորուեցաւ: Մեծին կոստանդինոսի տոնն խնդիր եղաւ սուղ ժամանակի համար Հռովմէական ընդհանուր կայսրութեան մայրաքաղաք ընել սոյն քաղաքը, եւ երբ ակոծն Հռովմէն յԱրեւելս փոխադրեց, մինչեւ ցըինութիւն Բիւզանդիոնի՝ առժամեայ ի Նիկոմիդիոս բնակեցաւ: Արիանոս՝ այս քաղաքը ծնաւ, Աննիբալ անոր մօտ մեռաւ:

Այս համբաւուոր քաղաքն այժմ ինկած, սղախկցած է: Հին վառքերն վկայող աւերակներ միայն կան՝ արդի քաղաքէն դուրս, ու քաղաքին մէջ Երկուց Բիւրուց նահատակութեան վայրն՝ որ այժմ մասամբ Հայոց գերեզմանատեղի եւ մասամբ սարտէզներ են: Ասոր մօտ են Ս. Պանդալէոնի վկայարանը Յունաց ձեռքն, ու Ս. Երմոգինեայցն՝ Տաճկաց ձեռքը Հայոց թաղին մօտ: Այսօր Իզմիտ կամ Իզնիքմիտ (Իզնիմիտ) կը կոչուի:

(7) Այդ նախապատմական վիճակի ժողովուրդն՝ աննպաստ մակդիրով մը մկրտած է Պօղոս առաքեալ: Գաղատիս անունը՝ հնախօսներն Գաղլիսացոց վերադրած են, այսինքն Կօլուացոց նախահայրենիք լինելուն: Հին Գաղատացիք, այսինքն Կօլուացիք՝ յետոյ Գալաթա եւ անտի Գաղլիա գաղթած են:

Անշնչո բանասէր ընթերցողաց զարմանալի կը թուի Գործք Առաքելոցի մէջ՝ այդ երկիրն, մերթ Գաղասիա եւ մերթ Անկիւրիա յիշատակուիլն : Գաղասիա կոչուա, այսինքն Գաղղիս ըսել է, իսկ Անկիւրիա՝ յունարէն՝ խարխիս, եւ էնիւրի, կամոր նոյն է, էնգարէ՝ խաղողնոց կը թարգմանուի ի Պարսս :

Գաղատիոյ վրայ խօսած ատեննիս չենք կրնար անյիշատակ անցնիլ սոյն տեղոյ արդի բնակուհին, Հոյուհեաց առաջին միութեան վեհապան՝ հիմնադրուհին՝ Ծնորհաշուք Տիկին. Զապել Կ. Տօնէլեան, որ մայրաքաղաքէս մեկնելէն յետոյ, նախ Պիէճիկ հաստատուեցաւ, ուր վարդ եւ Դժնիկ ազգային վիճապանութիւնը երկնեց եւ ծաղկաբանական աղպիւս մը պատրաստեց, յետոյ Պրուսա բնակեցաւ եւ իւր բանասիրական ու լուսաբանական հետազոտութիւններն ու արշաւանքներն ընդարձակեց : Իւր գացած եւ անցած տեղերէն, դաշտերէն ոչ միայն նոր նոր տուններ, այլ եւ չտեսնուած միջատներ գանձած է մեր Բիւթանիոյ Լիննէն, ինչպէս որ վանայ մէջ ալ տեղոյն պետական երկրացոյն՝ Թագւորեան Պօղոս էֆէնտին՝ իւր պաշտօնին բնութեամբը դիւրութիւններ ունենալով՝ կընէր, եւ այսպէս այսօր՝ թէ՛ խորհրդաւոր Հայուհին եւ թէ՛ վանայ երկրաչափը զարգարած են թանգարանին տուններու եւ կենդանիներու գեղեցիկ նմուշներով, եւ որ դասակարգելով օր մը սլափ վարձատրուին անշուշտ Ասիան հիմնապէս ուսումնասիրել սիրող բնագիտական Ակադեմիայէ մը :

Եւ երբ Պաթմալիացի Հայուհի Տիկին Աղանուր, Պարսկաստանցի Հայուհի Տիկին Լինչ, Հնդկաստանցի Հայուհի Տիկին Մելիտոս, Անգլիացի տիկնանց եւ օրիորդաց հետ միանալով Լոնտրայի մէջ վաճառահանդէս մը կը կազմաւորէին ի նպաստ Պարսկաստանի Հայոց կրթութեան կենսական դործոյն, չէինք զարմանար՝ որ Աղգանուէր-Հոյուհեաց հոգին, հիմնադիրն ալ՝ Դիցաբնակ Ուիմպոսի ստորոտը՝ ընդ պաշտպանութեամբ Գեր. Տ. Բարթուղիմէոս Սրբազանի, Աղգ. Հոյուհեաց ընկերութեան մասնաճիւղ մը կը կազմէր, եւ կըրէի գումար մը հազանակիւով՝ կեդրոնին կը յղէր :

Զօրգլի Գաղատիա կը գտնուի Տ. Զապել, ուր՝ Մէղ-

սլուրեան բարեհամբաւ վարժարանին երկուորեակ եւ անբաժանելի Խնամակալութեանը պէս, տեղւոյն աղջկանց վարժարանին խնամակալութիւնը ստանձնած է մէկ քանի գործօն եւ ձեռնահաս Բիւզանդածին հարսերու եւ տեղական պատուաւոր կանանց հետ, եւ այս առթիւ երկրին բարբառը, Սուլթանաց քաղցր լեզուն սկսած է այնչափ մշակել, որ մինչեւ իսկ ձեռնարկած է իւր սեռին համար Թրքերէն դիւրուողոյ դասագիրք պատրաստել:

(8) Այս էր Նիկոմէդ. Գ. որ հիւրընկալեց (60-58) իւր քով զԵւսապետն Յուլիոս Կեսար՝ հինն Գալլիոյ աշխարհակալն, որ Սիլլայի բարկութենէն փախչելու համար անոր ապաստանեցաւ, որոյ քովն ընդ հուս չուղտս գնաց ու անկից Հոռով եկաւ՝ երբ Սիլլա իւր իշխանութենէն հրաժարած էր, Գալլիական պատերազմը մղելէն յառաջ՝ որ տեւեց 58էն ց՝50:

Շանթ. վերջին — Տրովադայի տւերակներն ուսումնասիրուած են շարունակ այլ եւ այլ հնախոյզ բանասէրներէն, եւ մասնադէտ Գերմանացի Տօքթ. Շլիման՝ այս առթիւ հաւաքած հնութիւններուն համար Պերլինի մէջ թանգարան մը հաստատած է, կըսեն:

Ձեմք կրնար համակարծիք չլինիլ մեր Նահապետին խորին հառաջանաց եւ սրտմական-խմաստասիրական լուսաւորեալ դարուն մէջ արձագանք չլինիլ իրեն, աստանօր զետեղելով իւր այս մասին ըրած իրաւացի դիտողութիւնը:

«Կ. Պօլսոյ մօտ Անատօլուի ափանց վերայ գեռ կ'երեւնան Տրովադայ յիշատակները: Համերոսի երգած դիւցազանց գերեզմանները. այն դաշտերուն մէջ ասկէ 5000 տարի առաջ եկաւ Հայոց նահապետը Զարմայր 10,000 քաջերով եւ Յունաց դիւցազանց հետ կուռելով անոնց հետ ալ թաղուեցաւ: Հոմերոս երգեց իր Յոյները, Ալեքսանդր գնաց լալու՝ Աքիլէան գերեզմանին վերայ, Եւրոպացի ճամբորդք ինչուան հիմոյ կ'երթան զանոնք փնտռելու»

Ա. Յ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ

ԱՌ ՃԷԼԼԱՆ

* * *

Երբ լոյսն այգուն կարմրագեղ
Պատուել նզնի խաւարի ֆող,
Եւ վեհ կանթեղն երկնից շրթեղ
Արփի քափէ վերուս ի հող.
Եւ բընութեան մէջ՝ դեռաւսի
Յնծան ծաղկունք, ծառք ու բոյսեր,
Փակեալ մընան դրունքն իմ սրտի
Զի չը՝ շողար անդ փոյին Սէր . . . :

* * *

Երբ լուսնակն ալ՝ գիշերն ի բուն
Դեգերելով ֆայլիք քերել,
Երբայ ննջել հանգիստ ի բուն
Ըսուերապատ լեռանց ետել,
Երկրի գիշերն ալ ինձ չէ փոյթ
Ինչպէս ինձ չեն փոյթ իւր լոյսեր,
Քանի որ չեմ տրամ հոգւոյդ,
Քանի որ ինձ չես տար քո Սէր . . . :

* * *

Իմ խաւարին՝ Դճւ միակ ջան,
Եւ համբոյրդ՝ իմ կենաց ուտին.
Ըզեղ սիրել, պիտի՝ ցը մահ՝
Լինի երազն նէզ պըւէտին.
Եւ երբ տանին զիս հոն ուր միշտ
Բացուին . . . գոցուին մըռայլ փոսեր,
Դիակիս հետ ցուրտ, բազմամիշտ,
Պիտի բաղեն, ձէլլան, քո Սէր . . . :

ԱՂԵՔ . Գ . ՓԱՆՈՍԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ

Ի ՊԵՏԱՆԲԱՅԻՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԱՅ

Հանրային կրթութեան նախարարութեան թարգման Մեծ . Աշեան Միքայէլ էֆէնտին արգարեւ կը ծառայէ Պետութեան իւր պաշտօնավարութեամբ և իւր հրատարակութեամբ : Իւր առաջին հրատարակութիւնն , որ այնքան մեծ ընդունելութիւն գտաւ , Պետարարութեան թուադիրքն՝ ըսել կուզենք՝ ամենակարեւոր գործիք մ'է ի պէս այնոցիկ որք օտար կամ Օսմանցի՝ կուսանին թուրքերէն լեզուն : Աշեան էֆէնտին ահա կը հրատարակէ Օսմանեան Պատմութեան դասագիրք մ'ալ , որ , եթէ յՈւսումնական կորհրդոյ յանձնարարեալ իսկ չը լինէր , կ'մբադրութիւնս զայն պիտի յանձնարարէր ազգային վարժարանաց Հոգաբարձութեանց եւ մասնաւորաց՝ այն երկու յատկութեանց համար զորս կը միացնէ սոյն դասագիրքն : Այդ երկու յատկութեանց առաջինն այն է թէ՝ Օսմանեան Պատմութիւնն մաքուր հայերենով գրուած եւ լաւ կետագրուած է , այնպէս որ հասկնալու համար չը պիտի հարկադրուի աշակերտն երկիցս կամ երիցս կարդալ . Օսմանեան Պատմութեան երկրորդ յատկութիւնն ալ այն է թէ՝ համեմատական է բարձրագոյն նախակրթարանի մը յայտագրին , այսինքն այնքան գիտելիք միայն կը պարունակէ որքան հարկ է մեր ազգային վարժարանաց մէջ աւանդել Օսմանեան ազգին վրայ : Այս կրկին յատկութիւնք Աշեան էֆէնտիի նոր դասատետրին այնքան են գնահատելի որքան վերջին ժամանակներս հրատարակուած — եւ Ուսումնական կորհուրդէն վաւերացուած — բոլոր դասագրքերն ալ չեն փայլիր սոյն յատկութեամբ , որք անբաժան են իրարմէ , եւ անբաժան ամեն լաւ դասագրքէ : Մեծարգոյ հեղինակին ջերմապէս ուրախակցելով , կը յանձնարարենք Հոգաբարձութեանց ալ որ ազգային վարժարանաց մէջ սոյն Օսմանեան Պատմութիւնն ընդունին . կը յանձնարարենք որ առհասարակ աւելի մեծ խնամով ու ուշանել տան Օսմանեան լեզուն եւ Օսմանեան Պատմութիւնն , որք անմիջապէս յետոյ կուգան ազգային լեզուէն եւ ազգային պատմութեան : Կը յորդորենք մասնաւորներն ալ որ Պարագաշեանի Ազգային Պատմութեան հետ հայթայթեն եւ կարգան Աշեան էֆէնտիի Օսմանեան Պատմութիւնն ալ . որովհետեւ որքան Հայ եմք , նոյնքան ալ Օսմանցի : Գինն է՝ 4 դահեկան :